

martina.hjertman@gu.se

Hjertman, M. Ute är jag fri: Kvinnliga, förklädda sjömän och föreställningar om kvinnligt sjömanskap i svensk fiktion, 1848-1921.

Forum navale, (83), 8–88.

<https://doi.org/10.63402/fn8354931>

Ute är jag fri

Kvinnliga, förklädda sjömän och föreställningar om kvinnligt sjömanskap i svensk fiktion 1848–1921

Martina Hjertman

I följetongen *Svarta Jane. Ett äfventyr från Gustav III:s finska krig* spelar den unga kvinnan Jane en avgörande roll i det första slaget vid Svensksund, den 24 augusti 1789. Detta slag, en del av det svensk-ryska kriget (1788–1790), slutade i förlust för Sverige, fjorton förlorade fartyg och runt 1 500 döda. Berättelsen *Svarta Jane*, publicerad i tre delar i *Svenska Familj-Journalen* år 1869, låter den till sjöman förklädda Jane möta en hjältinnas död, då hon genom att spränga örlogsskonerten *Falken* förhindrar den från att hamna i fiendehänder. I explosionen omkommer hon tillsammans med sin älskade fästman och tar med sig även den antrande fienden samt hela besättningen i döden – endast matrosen Jan överlever och kan föra *Svarta Janes* bragd vidare.

Martina Hjertman (f. 1982) disputerade 2023 med en avhandling i historisk arkeologi. Hon har erfarenhet av museal samlingsförvaltning och arkeologiskt fält- och prospekteringsarbete. Hjertman är för närvarande anställd på Institutionen för historiska studier vid Göteborgs universitet, genom ett VR-finansierat forskningsprojekt.

Vad kan ett verk som *Svarta Jane* egentligen säga oss? Kan det, utöver sitt underhållningsvärde, ge inblick i hur den maritima yrkesvärlden föreställdes och förhandlades i samtiden?¹ Föreliggande artikel utgår från att sjöfiktionen, liksom den pressdebatt den ibland väckte, var betydelsefull för att synliggöra, utforska och diskutera tanken på kvinnor verksamma i ett maritimt yrke. Syftet med artikeln är att undersöka hur kvinnliga, förklädda sjömän – likt *Svarta Jane* – och deras sjömanskap, gestaltas i svensk sjöfiktion från 1848 till 1921, och vad dessa skildringar kan säga om samtidens föreställningar om kvinnors arbete, frihet och agens i maritima miljöer.² Med hjälp av konceptet *könade rum* studeras hur berättelserna konstruerar och förflyttar gränser mellan kvinnligt och manligt, såväl i fysiska rum (land, hem, hav, fartyg) som i symboliska rum (sjömansyrket och den maritima hierarkin). *Svarta Jane* blir i detta perspektiv ett exempel på hur en kvinna både träder in i och tillfälligt omformar traditionellt fysiska och symboliska maskulint kodade rum. Genom att analysera sjöfiktionens framställning av kvinnligt sjömanskap kastar studien nytt ljus över hur idéer om kön, arbete och rumslig rörlighet formades, populariserades och prövades under en period av omfattande samhällsomvandling och kvinnlig emancipation.

Inledning

För dagens läsare framstår kanske berättelsen om *Svarta Jane* som osannolik: hur kunde en kvinna överhuvudtaget på ett övertygande vis lyckas dölja sitt kön och arbeta som sjöman i flottans strikt manliga miljö? För 1800-talets läsare var emellertid den förklädda kvinnliga sjömannen troligen mindre sensationell. Berättelsen ingick i en vidare tradition av folkliga, genusöverskridande förklädnads- och maskeradpraktiker – i verklighet och i dikt – och kan ha inspirerats av mytiska och verkliga skildringar av kvinnor som klädde sig, arbetade och levde som män, och exempelvis gick ut i krig eller till sjöss.³ Den verkliga eller påstådda kvinnan i förklädnad fick också ett brett kulturellt genomslag.⁴ Sådana gestalter, verkliga eller påstådda, cirkulerade i ballader, skillingtryck, anekdoter, pressnotiser, samt biografier, vilket gjorde fenomenet välkänt och begripligt för samtida läsare.

Att en kvinna fick träda fram som bärande huvudroll och hjältninna i äventyrsberättelserna snarare än passiv, underordnad eller tafatt biroll markerar också ett betydelsefullt genrebrott. Under 1700–1800-talen växte läsarnas fascination för flickan eller kvinnan i rollen som förklädd sjöman, och skeppsgosse-motivet blev särskilt populärt i transatlantisk sjöfiktion och balladtradition.⁵ För människor som levde sitt liv utan att se mycket av världen blev litteraturen en väg in i ett okänt universum vilket vidgade deras fantasi och lät dem uppleva platser, händelser och karaktärer som de annars bara kunde drömma om.⁶

Den specifika berättelsen *Svarta Jane* kan ha inspirerats av utsagor om kvinnor som stridit förklädda som sjömän i Gustav III:s finska krig. Utmärkande för den historiska romanen är just dess hybriditet, där autentiska historiska skeenden och uppdiktade element vävts samman.⁷ Internationella studier visar hur populära skildringar av kvinnor i manlig förklädnad – som soldater eller sjömän – stod i nära förbindelse med praktiken. I populärkulturens texter, sånger och teaterpjäser blandades myt och verklighet och verken inspirerade i sin tur andra flickor och kvinnor att följa deras exempel.⁸ De flesta kvinnor har dessutom troligen varit medvetna om att de har ingått i en slags "avvikande tradition".⁹ De som har tagit intryck av sina föregångare, fiktiva berättelser, och pressens skildringar, har i sin tur gjort avtryck på en ny generation gränsöverskridande kvinnor. Den oro som rådde från 1850-talet och framåt om att läsande var särskilt skadligt och demoraliserande för kvinnor och kunde leda till verklighetsfrämmande idéer, var berättigad på så vis att kvinnliga läsare faktiskt fick insyn i öden och berättelser som gjorde det möjligt att föreställa sig alternativa livsvägar och identiteter.¹⁰

Genus och den nya maritimhistorian

Havet, skeppen, och den maritima världen har tidigare varit en i mycket maskulin historia där mestadels män framställts som huvudaktörer och kvinnors närvaro antingen osynliggjorts eller reducerats till undantag. Under de senare decennierna har dock maritimhistorian genomgått en omfattande förnyelse. I denna omorientering – ibland, men inte konse-

kvent, benämnd som *new maritime history* – har forskare strävat efter att vidga fältet från ett traditionellt fokus på eliter, imperier, handel och teknologi till att inkludera sociala och kulturella dimensioner av sjöfarten. Initiativ som kan spåras tillbaka till Frank Broeze, men sedan vidareutvecklats av en mängd forskare, har bidragit till ett mer polyfont och mångdisciplinärt fält där vardagsliv, erfarenheter och relationer i maritima miljöer trätt fram som centrala forskningsområden.¹¹

Det "nya" består inte i etableringen av ett separat subfält, utan i en omartikulering eller breddning av det maritimhistoriska fältet i stort, som integrerar fler aktörer, vetenskapliga perspektiv och materialtyper. Detta inkluderar inte bara tidigare marginaliserade grupper – däribland kvinnor – utan även ickemänskliga aktörer och ekologiska processer. Haven ses inte enbart som bakgrund, utan som dynamiska miljöer som formar mänskliga liv och historiska skeenden.¹² Samtidigt har maritima studier öppnats mot globalhistoriska perspektiv, där maritima dynamiker ses ha världsomspännande inverkan.¹³ På senare år har en bokserie uppstått med fokus att bilda plattform för forskare inom *new maritime history*. Utgivningen syftar till att återknyta den maritima sfären till bredare sociala och kulturella historiska sammanhang och att belysa hur havet har fungerat som en arena för globalt socialt och kulturellt utbyte.¹⁴

Den bredare synen på maritimhistoria inkluderar även forskning som rör maritim kultur och kulturarv och hur havet i bred mening inspirerat konst, litteratur, myter och uppfattningar om havet.¹⁵ Detta öppnar för att inkludera skönlitteratur som källa för att skapa förståelse för sjömansliv, plats och identitet. Litteraturen har därmed blivit en komponent inom det maritimhistoriska fältet och resurs till utforskandet om hur människor upplevt och föreställt sig havet och maritima kontexter.¹⁶ Litteratur anses till och med vara den bästa indikatorn på kulturella förändringar över tid.¹⁷

Genus som perspektiv och kategori, är en del av, och har själv påverkat, utvecklingen av hur maritimhistoria ser ut idag. Under senare år har internationell och nordisk forskning i allt högre grad lyft fram kvinnors närvaro och aktörskap i maritima miljöer – både till sjöss och i kustnära samhällen – genom att undersöka deras arbetsroller, sociala nätverk och representationer, samt synliggöra deras tidigare förbisedda eller marginaliserade bidrag till maritima ekonomier och kulturer.¹⁸ Samtidigt har vissa former

av kvinnlig närvaro – däribland kvinnor i manlig förklädnad – fortsatt att vara relativt frånvarande i den nordiska maritima historieskrivningen. Denna artikel ansluter till forskningsfältets förnyelse genom att rikta blicken mot just dessa förklädda kvinnliga sjömän. Genom att använda skönlitteratur som källa och analytisk ingång kan artikelns genusmedvetna perspektiv bredda förståelsen av synen på kvinnors roll i maritima sammanhang och bidra till en mer inkluderande maritimhistorisk berättelse.

Sjöfiktionen som källa och artefakt

Att studera "verkliga" kvinnliga förklädda sjömän kan vara svårt eftersom kvinnorna själva aktivt sökte en dold identitet och inte ville bli hittade. Endast de som avslöjades eller själva trädde fram har lämnat spår i källorna – i pressen, i fiktionen, eller i myndighetsarkiven. Spåren å sin sida, kan vara svårligen lokaliserade, då de inte finns samlade i särskilda uppmärkta arkivkapslar, utan utspridda i olika myndigheters och sjöaktörers dokumentation.

I detta läge kan fiktionen spela en avgörande roll för en historisk analys. Genom sjöfiktion blir det möjligt att närma sig föreställningen om dessa undflyende individer från samhällets marginaler och synliggöra praktiker och genusmönster som präglade det maritima livet. Att även studera berättelser som inte ingår i en litteraturkanon och som ger röst åt mindre kända författare, kan också vara fördelaktigt eftersom de därför kan fungera som spår efter uppfattningar, levnadssätt och människor som även i sin samtid verkade i marginalerna.¹⁹

Denna undersökning av hur kvinnliga förklädda sjömän porträtterats i svensk sjöfiktion, tar avstamp i ett historievetenskapligt förhållningssätt till litteratur, där texten betraktas som artefakt snarare än berättande källa, och anses motsvara en viktig och oförliknelig komponent i undersökningen av ett fenomen, frågeställning eller tidsperiod. Historisk fiktion ses därmed som ett tidsdokument som bär på, styrs av, och begränsas av genremässiga konventioner som kan spegla sin samtid vad gäller kulturella fenomen, sociopolitiska mönster, tankar och idéer av både författare och samhälle,

och som också ingår i ett större samtida samtal med tidigare texter, åsikter och röster.²⁰ Romanen och följetongen är därmed inte neutrala berättarformer utan genrer med egna regler, publikförväntningar och krav. Dessa format formar inte bara *vad* som berättas, utan även *hur* det berättas: vilka teman som lyfts fram, vilka känslor som aktiveras och vilka moraliska budskap som kommuniceras. Trots dessa genremässiga konventioner, eller kanske på grund av att dessa kan skapa en trygg fiktiv ram, kan författaren ta sig friheten att vara mer radikal i sitt budskap, renodla poänger och tydligare peka på vad som exempelvis upplevs som orättvisor eller det som behöver förändras.²¹ Centralt för artikelns analys är således att fiktionen inte bara passivt avbildar sin samtid, utan aktivt deltar i formandet av samtidens diskurser, genusnormer och föreställningar om kvinnligt sjömanskap och kvinnors roll till sjöss.

Som huvudsakligt källmaterial har artikeln lokaliserat och förenat för komparation, fyra följetonger och romaner, där en kvinnlig förklädd sjöman spelar en central eller betydelsefull roll. Urvalet syftar inte till att ge en total bild, utan att synliggöra olika sätt att tematisera kvinnligt sjömanskap i fiktionen. Medieformen är häftesserien, familjetidskriftens följetong, dagspressens följetong samt romanen. Texterna är både historiska produkter och behandlar ett historiskt skeende i retrospektiv. Urvalet är baserat på utbud och vad som har kunnat sökas fram.²² Den totala mängden svenska berättelser med en kvinnlig förklädd sjöman i en betydelsefull roll, är troligtvis inte stor, men det utesluter inte att det kan finnas fler än dessa fyra verk. Med fortsatt digitisering av litterära verk och samlingar kan potentiellt fler berättelser lokaliseras genom att deras innehåll blir digitalt tillgängligt och möjligt att hittas genom vanliga internetökningar med utvalda söktermer. Det kan underlätta återfinnandet av berättelser likt *Svarta Jane*, som inte genom titeln avslöjar sitt innehåll.

De valda verken representerar en spridning i tid (1848–1921), rumslighet (skärgård, djuphav, handelsflotta, örlogsflotta), samt tonalitet (äventyrsromantik, realism, moralism). I en vidare definition klassas berättelserna som äventyrsberättelser till sjöss, eller sjöfiktion, där det maritima livet och arbetet, resan till havs, havet som scen, och sjöfart generellt har centrala roller.²³ De två utvalda verken från 1848 samt 1921 svarar även mot en snävare definition av vad en sjöroman motsvarar: att havet är den

primära scenen för handlingen, att sjömän utgör huvudkaraktärer och att skildringen är sjötekniskt initierad på ett vis som tilltalar den sjökunnige läsaren såväl som landkrabban.²⁴

De fyra analyserade verken är: häftesserien *Jungfrutornet. Sjöroman*,²⁵ författad av Emilie Flygare-Carlén och publicerad år 1848, även i bokform;²⁶ den ovan nämnda följetongen *Svarta Jane. Ett äfventyr från Gustav III:s finska krig*, skriven av signaturen Axel S-G och publicerad i tre delar i *Svenska Familj-Journalen* år 1869;²⁷ den tredelade följetongen *Mamma Båtsman* i serien *Fosterländska berättelser*, av signaturen Aldebaran, som publicerades år 1873 först i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*²⁸ och därefter i ett tiotal övriga svenska dagstidningar²⁹ och i bokform;³⁰ samt romanen *Kvinnan som tog hyra*, publicerad under pseudonymen Sam Ritzler.³¹

Att lyfta den berömda Flygare-Carléns verk från 1848 är för övrigt viktigt då den saknar uppmärksamhet i de flesta litteraturvetenskapliga analyserna av författarens värv och är relativt osynlig även internationellt – den förbises då den norska romanen *Lodsen og hans Hustru*, från 1874, skriven av Jonas Lie, omnämns och definieras som den första maritima romanen i skandinavisk och nordisk litteratur.³²

Sjöfiktionen och dess samtid

De fyra verken om förklädda kvinnliga sjömän från 1848–1921 skapades och publicerades i en tid då Sverige befann sig i en period av genomgripande social, ekonomisk och teknologisk omvandling och då frågor om kvinnors rättigheter, medborgerliga ställning och sociala position debatterades intensivt i offentligheten. Genom sin spridning i häftesserier, familjetidskrifter, dagspress och bokform placerar sig verken mitt i de medier där samtidens idéer om kön, frihet och samhällsordning förhandlades. Det var just här, i press och litteratur, som liberala tankar och argument fördes fram och det är i dessa arenor en offentlig debatt om vad en kvinna är, vad hon bör och får göra och vara, utspelar sig. I denna kontext kunde skildringar av kvinnor som trädde in i ett av de mest maskulint kodade yrkesrummen – sjömansyrket – fungera som informella men kraftfulla inlägg

i pågående debatter om kvinnlighet, arbete och frihet. Verken prövar i fiktionens form hur långt förskjutningar av rum och kön kan drivas innan de möter motstånd, straff eller återställande.

Verken är samtidigt produkter av, och aktörer i, ett snabbt föränderligt medielandskap. Tidningspressen moderniseras, informationsflödets hastighet ökar i takt med framväxten av järnväg, telegraf, ångmaskiner och telefon, läskunnigheten ökar, det moderna skolväsendet utvecklas och 1800-talet blir läsandets århundrade. Nya genrer uppstår, läsare och skribenter blir fler och även kvinnor kliver in på scenen som författare samt ny läsande målgrupp – som ibland även explicit adresseras. Böcker blir under 1800-talets lopp folkligt allmängods och tillgängligt för fler samhällsklasser.³³ Följetongen i pressen fick i Sverige sitt stora genombrott under 1840-talet och blev ett nytt medium för skönlitterär läsning och del i pressens mål att nå nya läsargrupper, särskilt kvinnor.³⁴ Vid mitten av 1800-talet publicerade 80% av Sveriges tidningar följetonger och under andra halvan av 1800-talet och början av 1900-talet blev följetongen folkligt spridd tack vare tidningarnas massupplagor.³⁵

Pressen och den skönlitterära fiktionen utgjorde alltså avgörande arenor för spridning av liberala idéer och bearbetning av den så kallade kvinnofrågan. En utbredd föreställning var att romaner och följetonger framför allt lästes av kvinnor, vilket förstärkte uppfattningen att litteraturen kunde fungera som en sorts trojansk häst: genom underhållande berättelser kunde författare föra in radikala eller ifrågasättande budskap om kvinnors frihet, yrkesarbete och subjektivitet i hemmens läsande vardag. Samtidigt gav denna potential upphov till moralpanik. Under 1850-talet kulminerade debatten om romanens förmodat demoraliserande inverkan på kvinnliga läsare, just när kvinnor i ökande utsträckning trädde fram i offentligheten.³⁶

Emilie Flygare-Carléns *Jungfrutornet* skrevs och publicerades i mitten av 1800-talet som utgör en intressant tid. Familjekulten, som från mitten av 1800-talet etableras som ett dominerande värdesystem med den ideala kvinnan placerad i hemmet, utmanas successivt av emancipatoriska rörelser och diskussioner om kvinnors rättigheter.³⁷ Äktenskapstvånget, kvinnors ekonomiska beroende och andra begränsningar problematiseras i litteratur och offentlig debatt, inte minst i den så kallade *Det går an*-debatten efter C.J.L. Almqvists roman. Flygare-Carlén deltog i dessa

diskussioner genom verk som *Paul Väring* (1844), där frågor om kvinnlig dygd, oberoende och social kontroll står i centrum. Flygare-Carléns *Jungfrutornet* publicerades först i *Nya Svenska Parnassen. Bibliotek för Sveriges roman-litteratur*, en skönlitterär häftesserie som blev en viktig kanal för svenska originalromaner åren 1847–1848. De billiga häftena hade som mål att nå ut till ett brett socialt och ekonomiskt spektrum av läsare. Ofta skickades de hem till prenumeranterna en gång per vecka och vanligtvis samlades de senare i bokform. *Jungfrutornet* utgavs i nitton häften år 1848 och utkom samma år i bokform som dubbelroman. Efter 1851 ledde ökade utgivningsavgifter till att häftesseriernas attraktivitet minskade till förmån för andra utgivningsformer, som följetongen i pressen.³⁸

Från mitten av 1800-talet växer dessutom två viktiga pressegment fram i form av veckopressen – där familjetidskrifterna speglar en växande allmänhet som söker både information och underhållning – och fruntimmers- eller kvinnopressen – nära knuten till en borgerlig kvinnorörelse. Eftersom kvinnor fortfarande vid denna tid är uteslagna från både akademien och det parlamentariska arbetet, blir kvinnopressen en arena där kvinnor kan göra sina röster hörda i offentligheten och diskutera medborgerliga rättigheter, samhällsfrågor och kultur.³⁹ En illustrerad och månatlig familjetidskrift som *Svenska Familj-Journalen* (1864–1887), där *Svarta Jane* publicerades, var periodvis landets mest spridda tidskrift. Den hade en nationell prägel med inriktning på bland annat "Svensk-historiska samt fosterländska Skildringar och Berättelser ur Naturen och Lifvet, [och] Original-noveller".⁴⁰ Följetongen *Svarta Jane* harmoniserar således väl med tidskriftens anda och syfte.

Parallellt med denna idé- och medieutveckling omvandlades även de materiella villkoren för både arbete och mobilitet. Sverige genomgår under andra halvan av 1800-talet en omfattande urbanisering och industrialisering. Tekniska innovationer som ångmaskiner, telegraf, järnväg och så småningom telefon gynnar industriell expansion, snabbar på kommunikationer och förändrar inte minst sjöfarten.⁴¹ Segelåldern når sin kulmen samtidigt som den successivt trängs undan av ång- och motorsjöfart. Under 1800-talet fördubblas befolkningen, och befolkningstillväxt, proletarisering och stora migrationsvågor bidrar till ett kvinnoöverskott. Industrin kräver arbetskraft; statliga tjänster öppnas i viss mån för kvinnor; nya

yrkeskategorier blir gradvis tillgängliga. Då *Svarta Jane* publiceras år 1869 har Sverige fortsatt att omvandlas och fler liberala reformer har förbättrat kvinnors formella ställning. Flickskolor inrättas i landet under 1860-talet och under 1870-talet blir universitetsutbildning även tillgängligt för kvinnor. Långt innan dess, hade Leonilda Sjöström, dotter i en sjömansfamilj, som självlärd redan undervisat i flera år i bland annat navigation, matematik, astronomi och skeppsbyggnad i faderns privatskola, trots att hon inte själv fick studera vid Navigationsskolan.⁴²

Under den andra halvan av 1800-talet ser även den svenska kvinnorörelsen sitt ljus. Samma år som *Mamma Båtsman* publiceras första gången, 1873, togs avgörande steg mot en organiserad kvinnorörelse då landets första kvinnosaksförening, *Föreningen för gift kvinnas äganderätt*, bildades. Trots att den var borgerligt präglad, initierades genom bildandet vad som kallas den första vågen feminism. Parallellt sker lagstiftningsreformer kring kvinnors myndighet, utbildning och näringsfrihet, liksom diskussioner om dräktreform, där den kvinnliga kroppen och dess rörelsefrihet bokstavligt talat står på spel. Kvinnors emancipatoriska kamp, stärkt plats och röst i offentligheten och i samhället, men även social kritik och frågan om sekularisering, fördes även i litteraturen i det så kallade moderna genombrottet.⁴³

Mellan utgivningen av *Mamma Båtsman* på 1870-talet och romanen *Kvinnan som tog hyra*, som publicerades direkt i bokform år 1921, har samhället ytterligare öppnats för kvinnlig närvaro i offentligheten, även om vissa rum och vägar fortfarande är stängda. Metaforen "rummet vidgas" har använts av Eva Österberg och Christina Carlsson Wetterberg för att beskriva en rad strategier som kvinnor under senare delen av 1800-talet och det tidiga 1900-talet tog i bruk för att tänja på gränser för vad som ansågs tillåtet och skapa nya metaforiska och fysiska rum där de kunde röra sig, yttra sig och agera.⁴⁴ I idén om "den nya kvinnan" som formas kring sekelskiftet 1900, framträder den moderna kvinnan som självständig, yrkesarbetande och offentlig – i kontrast till 1800-talets borgerliga och traditionella hemmafruideal där varken kvinna och yrkesarbetande eller offentlig var förenliga.⁴⁵ Vad en modern kvinna innebar och representerade diskuterades även livligt i veckopressen, som framför allt formerades 1880–1930. Att inte ligga samhället eller familjen till last utan att genom initiativförmåga och driv bli självförsörjande var viktiga poänger där

medelklasskvinnan därmed inte längre behövde vara knuten till hemmet eller äktenskapet.⁴⁶ Inom sjöfarten är det i första hand nya service-, intendentur- och köksrelaterade tjänster i samband med ång- och motorsjöfart som öppnar det maritima rummet för kvinnlig närvaro.⁴⁷ I början av 1900-talet kan enstaka kvinnor ha arbetat med framförelse av fartyg på olika vis – utan förklädning – men de är svåra att finna i arkiven eftersom de sällan skrevs in i sjömanshusens rullor före 1933. År 1920 erhåller gifta kvinnor myndighet och året därpå erhålls efter lång kamp allmän rösträtt även för kvinnor. Samtidigt intensifieras motståndet mot kvinnligt sjöfolk. År 1920 genomdrevs nära nog en lag som skulle förbjuda all slags skeppstjänst för kvinnor.⁴⁸ I denna spänningsfyllda situation framstår en roman som *Kvinnan som tog hyra* – med en kvinnlig huvudperson i sjömansrollen – som en möjlig motröst mot samtidens förbudstankar.

Genus, rum och förklädning

Analysen utgår från konceptet *gendered space* – ett teoretiskt ramverk som betonar hur rumsligheter både formas av och formar könsrelationer, normer och maktstrukturer.⁴⁹ Rum förstås här inte som statiska kontexter, utan som socialt och diskursivt producerade, men där även materiella villkor spelar en avgörande roll. Dessa "gendered" eller könade rum, kan vara fysiska men också normativa och symboliska, präglade av föreställningar om vad kvinnor och män "bör" göra, vara eller befinna sig. I studien används *genus* för att beteckna de sociokulturella konstruktioner av kvinnligt och manligt som definieras, stratifieras, återskapas och förändras i relation till varandra. Dessa konstruktioner är nära sammanlänkade med rumsliga praktiker och uppfattningar; könade rum reglerar människors rörlighet, tillgång och identitet, och reproducerar ofta hierarkier utifrån kön, klass och etnicitet. Samtidigt är dessa rum inte entydigt förtryckande utan möjligheter till motstånd och omförhandling finns.

I detta sammanhang blir ett historiskt genusteoretiskt perspektiv på könsordning centralt. Under stora delar av den tidigmoderna perioden dominerade i Europa en så kallad enkönsmodell, där män och kvinnor inte uppfattades som fundamentalt olika varelser utan som varianter av

samma mänskliga kroppslighet. Det sociala könet, eller genus – hur man framträdde, uppträdde och placerades i sin sociala och ekonomiska kontext – vägde ofta tyngre än den biologiska kroppen. En individs identitet knöts i hög grad till relationer, släktband och funktioner i hushållet och samhället, snarare än till anatomiska markörer. Yttre fysiska drag sågs dessutom som föränderliga i viss utsträckning och kroppsligheten betraktades som formbar. Identitet uppfattades alltså inte som en inre, stabil kärna, utan som något som tog form genom handlingar, relationer och rumsliga positioner. Detta innebar att genus kunde förstås som något som kunde visas, gestaltas och upprätthållas genom klädedräkt, beteenden och social kompetens.⁵⁰ I en sådan kontext var förklädning och könsöverskridande inte per definition otänkbara eller destabiliserande handlingar. Att framträda som man – genom klädsel, arbete och socialt uppförande – kunde vara tillräckligt för att läsas och accepteras som man, åtminstone situationellt och temporärt. Studier i en brittisk kontext har visat hur kvinnor ur de lägre klasserna under tidigmodern tid rutinartat klädde sig som män för att skapa försörjningsmöjligheter eller undgå paternalistisk kontroll. Förklädnaden uppfattades inte automatiskt som bedräglig, utan kunde ses som en legitim och socialt accepterad strategi inom den sociala ordning där det sociala könet var det primära.⁵¹ Samtidigt existerade en fascination för maskerad som praktik, i såväl lekfulla, performativa sammanhang som arbetssammanhang och gråzoner däremellan. Att växla mellan kön, roller och identiteter var inte ovanligt i tidigmodern kultur, utan kunde tjänstgöra både praktiskt och symboliskt. Cross-dressing, rollbyten och ambivalenta gestalter var etablerade kulturella uttrycksformer, snarare än tydliga avvikelser. Detta öppnade för ett visst kulturellt tolkningsutrymme där en person i manlig klädsel inte alltid behövde bedömas som ett direkt hot mot den sociala ordningen.⁵²

Under 1700- och 1800-talet började dock detta genusparadigm successivt att förskjutas. En mer rigid tvåkönsmodell fick genomslag, där män och kvinnor definierades som fundamentalt olika – biologiskt, mentalt och socialt. Idéer om att män och kvinnor hade skilda naturer och därför särskilda roller och platser i samhället, växte fram. Som *Gender and Work*-projektet visar intensifierades även den könsbaserade arbetsdelningen under perioden, med en allt skarpare binär uppdelning av sysslor och

försörjningspraktiker. Först under 1800-talets senare del, omkring 1880-talet, cementerades dessa könsgränser mer fullständigt.⁵³

Mot denna bakgrund blir kvinnliga förklädda sjömän särskilt intressanta. De rör sig i en period av transformation, mellan en äldre, mer flexibel genusordning och en nyare, mer strikt könsdualism. Förklädnaden till man fungerar därför både inom och mot denna historiska utveckling. Å ena sidan bygger strategin vidare på äldre föreställningar om genus som performativt och situerat, där yttre gestaltning kunde vara tillräckligt för att passera. Å andra sidan utmanar förklädnaden en samtid som alltmer definierade könen som väsensskilda och placerade sjömansyrket som ett av de mest maskulint kodade yrkesfälten.

I maritima sammanhang har teknologi, branschens organisation, rumsligheter, kulturella föreställningar och sociala normer inverkat på kvinnors möjligheter att arbeta i maritima miljöer. Exakt var och på vilka grunder dessa separerande könsbaserade gränser har dragits kräver vidare belysning i framtiden. I många sammanhang har kvinnor kunnat verka i sin kvinnliga identitet – som rodderskor, vevkullor, entreprenörer, skeppsägare, kaptenshustrur eller fiskare – men sjömansyrket var i hög grad kulturellt manligt kodat.⁵⁴ Formella förbud mot kvinnor som sjömän tycks inte ha varit nödvändiga då själva yrkesfältets könade struktur utgjorde den främsta barriären. Att kvinnor till syvende tvingats till förklädnad för att nå åtkomst till sjömansyrket ger inblick i normer och den könsbaserade arbetsdelning av maritimt arbete som varit rådande.

Begreppet *passing women* – kvinnor som klädde sig, arbetade och levde som män – har använts för att beskriva historiska exempel där kvinnor antog manlig identitet för att verka i könssegregerade miljöer.⁵⁵ Forskning från framför allt holländska, tyska, brittiska och anglo-amerikanska sammanhang, förklarar transformationen till man både med emotionella och materiella motiv. Emotionella drivkrafter har inkluderat aspekter som sexualitet, identitet, äventyrslystnad och kärlek i olika former (till en fästman, bror, kvinna, eller fosterland).⁵⁶ Trots detta dominerade materiella orsaker som fattigdom, utsatthet och försörjningsbehov och arbetarklasskvinnor var överrepresenterade bland *passing women* generellt. Genom att anta en manlig identitet kunde dessa kvinnor förbättra sina ekonomiska villkor och sociala möjligheter, vilket innebar både högre inkom-

ster och ökat självbestämmande. För en arbetarklasskvinna van vid hårt fysiskt kroppsarbete innebar steget in i exempelvis det militära inte heller nödvändigtvis någon större omställning.⁵⁷ Förklädnaden innebar inte att kvinnorna lämnade arbetarklassen. Den gav dock en ny könsidentitet och ett steg uppåt i den sociala hierarkin och blev därmed en konkret strategi för rörelse i könade rum och en symbolisk omförhandling av könsidentitetens gränser.

Nyare forskning visar att praktiken med *passing women* ökade markant under 1800-talet, åtminstone i engelskspråkiga sammanhang.⁵⁸ Internationellt har kvinnor i manlig förklädnad i typiskt manligt kodade yrkesrum som flottan eller i militära kampanjer, beskrivits motsvara "en avvikande tradition" och "the normal exceptional" – något exceptionellt men återkommande över tid och rum.⁵⁹ Samtidigt var inte alla förklädnader ett steg in i maskulina yrkesfärer. Byxor och manligt yttre har varit mer praktiskt än långa kjolar och likaså tryggare för kvinnor på flykt eller resande fot.⁶⁰ Den tidigmoderna förklädnadspraktiken eller maskeraden tycks således inte ha försvunnit omedelbart i takt med att en mer strikt förståelse av två kön växte fram och arbetslivet blev alltmer könssegregerat.

Svenskan saknar ett motsvarande lämpligt koncept för *passing women*, men i denna artikel används "kvinnor i manlig förklädnad", "förklädda kvinnor", "i förklädnad" eller liknande formuleringar, för att beskriva dessa könsöverskridande individer, med medvetenheten om att deras genusuttryck ofta var mer komplexa än enbart yttre förklädnad.

Utförande

Undersökningen baseras på en närläsning av fyra fiktiva verk där kvinnor i manlig förklädnad arbetar som sjömän. Analysen kombinerar en kontextuell läsning av berättelsernas moraliska och normativa ramar med en tematiskt strukturerad analys av återkommande motiv och mönster. I undersökningen används konceptet *könade rum* som ett analytiskt raster för att undersöka hur berättelserna skapar och upprätthåller gränser mellan manligt och kvinnligt. Konceptet gör det också möjligt att blottlägga kvinnornas handlingsmöjligheter och deras potentiella omförhand-

lingar av kön genom specifika praktiker och rumsliga positioner.

Artikeln empiriska undersökning indelas i fem tematiska underteman, som också förväntas ge olika perspektiv på könade rum. Dessa underteman behandlar: kvinnans sjöfarande kunskaper och orsakerna till transformationen till yrkessjöman; kroppslig representation; karaktärernas sjömanskap och yrkesskicklighet; avslöjandet av deras kvinnliga kropp och identitet; fiktionens och författarnas moraliska budskap och emottagande i pressen. Det sistnämnda temat kan inordnas det litteraturvetenskapliga konceptet receptionsanalys, där ett syfte är att utröna hur verken mottogs av samtiden. Kritiken anses avspegla både samtidens rådande normer samt verka normerande i sin bedömning.⁶¹

Analysen sker i görligaste mån i kronologisk ordning, från äldsta till yngsta verk. I analysen används karaktärernas kvinnliga eller manliga namn beroende på under vilket de uppträder i de passager som diskuteras. I vissa fall används karaktärens båda namn avskilda med ett snedsträck.

Undersökning

Från sjöfarande kvinna till sjöman – förvandlingen

Det är kanske inte helt lätt att begripa varför en flicka eller ung kvinna överger sitt liv, sin familj och nätverk på land för att gå till sjöss under en manlig identitet, men i sjöfiktionen framstår det ofta som både begripbart och möjligt. Internationell forskning om *passing women* har visat att sådana handlingar kan drivas av en kombination av tvång, behov, längtan och praktiska omständigheter, men hur dessa motiv framställs i en svensk maritim kontext är ännu relativt outforskat. Detta tema undersöker därför vilka orsaker och motiv – ”push- och pullfaktorer” – som sjöfiktionen lyfter fram som drivande för kvinnornas förvandling från sjöfarande kvinna till sjöman. Här behandlas yttre omständigheter, eller tvång, samt inre karaktärsdrivna motiv, alltså lockelser. Temat uppmärksammar även den roll som kvinnornas tidigare erfarenhet av sjöfart, båtar och praktiskt maritimt arbete spelar i att göra steget in i sjömansyrket möjligt.

I två av fyra fokusberättelser möter vi de kvinnliga förklädda sjömännen som huvudpersoner, nämligen Jane Howard/Johannes i följetongen *Svarta Jane*, och Christina Södergren/Christen i följetongen *Mamma Båtsman*. I den fiktivt självbiografiska romanen *Kvinnan som tog hyra*, är karaktären Gerda Thureonius/Axel Bergman beskriven av Sam Ritzlers diktjag. Porträtteringen av den kvinnlige förklädde sjömannen *mamma styrman* i *Jungfrutornet* uppvisar likheter med de tre övriga berättelserna, men avviker till största delen då hon inte är berättelsens hjälte, utan snarare har en skurkaktig biroll. Verkens titlar markerar också deras olika fokus: de tre senare verken namnger eller antyder en kvinna i huvudroll, medan *Jungfrutornet* varken avslöjar närvaron av en kvinnlig förklädd sjöman eller placerar henne i berättelsens centrum. Framställningen av den kvinnlige sjömannen i *Jungfrutornet* blir också en intressant kontrast mot de övriga tre. Som vi skall se uppvisar dock samtliga unga kvinnor en längtan till sjön och/eller kunskaper i både rodd och seglation och tre av dem har en bakgrund i fattigdom, utsatthet eller stigmatisering.

I *Jungfrutornet* som tar sin början ett outtalat årtal under den första halvan av 1800-talet, är hjälten den föräldralöse ynglingen Albin Jentzel. Sitt första möte med den förklädde kvinnliga sjömannen *mamma styrman* gör Albin som ung tonåring och skall sedan träffa på styrmannen flera gånger under sin karriär till sjöss. Karaktären *mamma styrman* är även samma person som Susanne Ennes. Smeknamnet kommer ifrån Susannes utomäktenskapliga barn Achilles, som är strängt förbjuden att avslöja hennes hemlighet.⁶² Hela besättningen känner dock till hemligheten, utan att låtsas om det.⁶³ Berättelsen avslöjar inte det efternamn som styrmannen använder ombord, utan verket igenom går styrmannen under Achilles smeknamn *mamma styrman*. Till skillnad mot de övriga tre kvinnliga sjömännen är *mamma styrman* ingen idealiserad hjältinga, utan snarare en elak, slug och beräknande person, och Albins antagonist.

En dramaturgisk punkt på vilken *Jungfrutornet* skiljer sig från de tre övriga berättelserna är på vilket vis kvinnan i sjömansrollen introduceras. Medan vi som läsare till de övriga tre berättelserna får följa kvinnan stegvis ut till sjöss, möter vi *mamma styrman* först i rollen som *Flygfiskens* styrman, utan att veta att styrmannen är samma person som fru Susanne Ennes. I romanen finns därmed en omvänd riktning, då den kvinnlige sjömannen

kliver iland för att vara kvinna, medan i de övriga tre berättelserna sker förvandlingen från kvinna till man i relation till en rörelse från land till hav. *Mamma styrmans* bakgrund redovisas inte för i några längre ordalag och romanen skiljer sig även mot de tre övriga genom att vi saknar mötet med kvinnan Susanne och hennes relation till havet, segling och fartyg innan förvandlingen till man äger rum.

Vår protagonist och hjältinna i följetongen *Svarta Jane*, kallas Jane Howard och bor sedan ett skeppsbrott vid finska vikens kust – vid tiden del av det svenska riket – i ett ensligt hem, Fridhem kallat. Kustborna har givit Jane namnet *Svarta Jane* och kallar hennes beskyddarinna fru Howard för *Engelska frun*. Hemmet betraktas med misstänksamhet då fru Howard anses vara en trollpacka. En sjöman i berättelsen beskriver dock Jane som "en dägelig flicka och en flicka med hjerta och kurage."⁶⁴ Hon uppvisar sjövana genom att vara den som brukar att segla in till staden Lovisa efter förnödenheter åt hushållet.⁶⁵ Likaså påvisas sjömanskapet i en sekvens då en svensk jakt förliser vid kusten i en storm vars like man knappt sett i mannaminne. Vid detta tillfälle tar Jane kommandot och agerar "med en gammal sjömans lugn" styrman över fyra rädda och handfallna pojkar som hon befaller vid årorna.⁶⁶

Huvudkaraktären i följetongen *Mamma Båtsman* som tar sin början år 1784, är "flickan" Christina Södergren, som bor med sina fattiga föräldrar i kustsamhället Majorna intill Göteborg. Föräldrarna varnar för den fallenhet Christina visar för rodd och segling och för att hon hellre "med pojkarne på varfvet klättrat i tackel och tåg, än under moderns ledning i det stilla hemmet sysselsatt sig med qvinliga arbeten". Trots varningar tar hon rodduppdrag och för drickspengarna hon fått från kaptener och styrmän har hon köpt sig en egen liten julle som hon egenhändigt målat och iordningställt.⁶⁷

Även den yngsta av berättelserna, romanen *Kvinnan som tog hyra*, tar sin utgångspunkt i den finska skärgården och också här uppvisar den kvinnliga huvudpersonen Gerda Thureonius både goda seglingskunskaper och en genuin och bottenlös längtan till sjön. Romanen som publicerades år 1921 utspelar sig i ett outtalat nära förflutet, och skall föreställa diktjagets Sam Ritzlers erfarenheter som ungdom. Gerda, som sedermera antar manlig identitet, seglar hemma i Finland med sin bror Gösta på Hauki-

vesi.⁶⁸ De båda har vuxit upp med tanken på att gå till sjöss, segla jorden runt och lära känna folk och länder. Tillsammans har de talat om hur "ljuvligt fritt och skönt det skulle kännas att flyga ut, ut över de stora haven."⁶⁹ Även fadern ser Gerdas förmågor som sjöman, och menar att "den flickan skulle ha blivit pojke. Det var ett fördömt misstag, när hon blev dömd till kjoityg." Hennes skicklighet verkar till och med överträffa broderns och fadern menar att hon vore klippt och skuren som sjöman och att "det är en glädje att se henne sitta till rors."⁷⁰

Gemensamt för tre av de fyra unga kvinnorna i berättelserna är det sjömanskap de uppvisar före förvandlingen till yrkessjöman – i *Jungfrutornet* saknas som sagt skildringen av tiden innan arbetet till sjöss för *mamma styrman*, även om det indirekt framgår att hon arbetat sig uppåt från kajutvakt. Jane, Christina och Gerda har alla en dragning till båtar och havet och har i sin hemmiljö inomskärs, kunnat som kvinnor, ägna sig åt segling och rodd. Dessa intressen och förmågor bemöts olika. I Janes fall väcker de beundran men också skräck. I *Mamma Båtsman* och *Kvinnan som tog hyra* anses dessa intressen och kunskaper snarare tillhöra pojkars domäner. Gerdas far menar att trots hennes skicklighet till sjöss så är hon inte en pojke "utan en tös och en tös ska bete sig som en tös, eljest blir hon sina föräldrar en skam och sina medmänniskor en plåga att åse."⁷¹

Båt- och segelrelaterade praktiker tolkas alltså i de tre senare verken som maskulina sysslor. De tre unga kvinnorna Jane, Christina och Gerda utgör således en kulturell normavvikelse men inte så grov att det orsakar samhällets förfäran – snarare missnöje hos två av karaktärernas föräldrar. Genom Gerdas far kan vi möjligtvis ana att romanen från 1921 är mindre välvilligt inställd till flickans normbrytande vad gäller fritidsaktiviteter än följetongerna från 1869 och 1873. Christina i *Mamma Båtsman* har till och med kunnat skapa sig en viss inkomst genom att ta rodduppdrag för att transportera styrmän och kaptener till och från land och deras i älven ankrade fartyg.⁷² Det är inte otänkbart att författaren inspirerats av de göteborgska rodderskor och senare vevkullor som före ångslupars och färjors tid arbetade med att transportera passagerare över Göta älv mot en penning.⁷³ Segel-, rodd- och båtintresset verkar sammantaget inte anses vara helt onaturligt för flickor – de lever ju trots allt i kustsamhällen – men kulturellt är detta intressen som flickor inte bör ägna sig åt i någon högre

utsträckning eller på bekostnad av typiska kvinnliga intressen och sysslor. Idag skulle vi möjligen referera till dessa flickor som pojkflickor. Begreppet har skiftat i betydelse över tid men exempel från 1845 pekar på hur det då använts i bemärkelsen flicka som helst leker med pojkar eller flicka som till utseende eller sätt liknar en pojke.⁷⁴

Rörelsen från land till hav och från en tillvaro som kvinna till yrkes-sjöman kan delvis förklaras ur karaktärernas grundande i kustnära, maritima erfarenheter. De individuella orsakerna till att de unga kvinnorna genomgår en förvandling genom klädsel och namn till man och söker sig mot havet uppvisar både likheter och variation och rör sig på en skala mellan upplevt och reellt tvång samt lockelse. Både Jane och Christina upplever en viss stigmatisering från omgivande samhällen, medan för Gerda är det passionen för sjön som avgör. För Susanne, framstår förvandlingen till pojke aktiv till sjöss, till en början inte har varit självvald.

Som liten judisk flicka i mycket fattiga förhållanden blev Susanne omhändertagen av kapten Ennes. Han sörjde för hennes vård och utbildning, klädde henne till gosse och uppfostrade henne ombord som kajutvakt. Då hon var femton år ung tog den mycket äldre kaptenen henne till fru. Hon avancerade härefter till styrman, men med det informella befälet över kaptenens fartyg *Flygfisken*.⁷⁵ Sjömanskapet har hon därmed lärt sig sen ung ålder, men trots hennes fattiga bakgrund och prekära situation har hon inte själv – som de övriga tre kvinnorna i berättelserna – valt att vända sig mot havet för att förändra sitt öde. Å andra sidan framstår inte Susannes sjömanskap som något som väcker undran eller protest. Att hon förkläts och uppfostrats till pojke för att kunna arbeta ombord visar att detta krävdes för att kunna göra sig en karriär som sjöman samt att det var möjligt för en flicka att socialt bli pojke. Samtidigt hade varken hennes vårdnadshavare sedermera make, och som vi skall se även besättningen, något att invända mot att just en person av kvinnligt kön arbetade som sjöman – motviljan mot henne kom snarare ifrån hennes grymma personlighet.

Jane och hennes beskyddarinna fru Howard är utlänningar som en gång kommit till Finland efter ett skeppsbrott – ett främlingskap och stigma som bidrar till det omgivande samhällets misstänksamhet gentemot de båda. Jane har minnen av att hon vuxit upp med sin familj i ett stort palats, omgiven av lyx och prakt, men vilken denna släkt var vet hon inte längre

och kan inte bevisa släktskapet till.⁷⁶ De avgörande faktorerna till transformationen till manlig sjöman rör kärlek samt att Jane blir utan beskyddarinna och hemlös. Jane och den unge officeraren, sedermera kaptenen, Paul Lijkanen – befälhavare på en svensk örlogsskonert – är förälskade. Hennes fattiga omständigheter, okända fader och oklara ursprung får Pauls rike handelsman (men också ohederlige smugglare) till far, att förbjuda ett äktenskap mellan de båda. Han har andra planer för sin son än äktenskap med denna ”okända och djupt föraktade flicka”. Inte ens då fru Howard dödsats och hemmet bränts ned, är Jane välkommen hemma hos Lijkanen och hon försvinner, både ur berättelsen och för en olycklig Paul som spenderar ett år med att leta efter henne.⁷⁷ Sista spåret av Jane är en resa hon företar till Åbo. Det angivna motivet till att Jane förkläder sig till sjömannen Johannes är således för att kunna följa och återförenas med sin kärlek och fästman Paul. Själva förvandlingen till, och ombordmönstringen som Johannes, är oskrivna händelser i följetongen. Därmed blir den dolda identiteten inte en hemlighet som delas av kvinnan och läsaren, vilket annars är en vanlig narrativt grepp i internationell litteratur.⁷⁸

Christina lever i ett fattigt hem men avgörandet kommer efter att hon avtjänat femton par ris efter att i god tro ha farit med osanning för att skydda sin fästman – som senare visar sig vara skyldig till både smuggling och dråp.⁷⁹ Barndomsvännerna sviker, pikar henne och ger henne öknamn och som tidigare straffad blir det omöjligt att söka tjänst. För att undvika skammen och lidandet som inte minst drabbar föräldrarna, ser hon havet som enda lösning. I en vers insprängd i följetongen skildras förvandlingen genom frisy och klädsel. En friskavaj och byxor har hon införskaffat av en änka sedan dennes son avlidit.⁸⁰ De svarta lockarna kapas någonstans i halslängd och hon ikläder sig utöver kostymen en blå skjorta, röd halsduk och en blanksliten sydväst. Slutligen faller Christina, numera Christen, ned på knä och höjer en bön till himlen: ”’Ute, ute är jag fri! Här blott väntar skam och nesa, Herre hjälp mig på min resa, Till’s min vandring är förbi.’”⁸¹ Christinas transformation till yrkessjöman grundar sig alltså i en flykt ifrån stigmatiseringen i land, till havs där friheten identifieras finnas. Som Christen kommer Christina härefter att företa både en slags symbolisk renande resa liksom en resa över världshaven ombord ostindiefararen *Gustaf III*.

Då Gerdas bror Gösta givit sig i väg för att arbeta till sjöss, förvandlas

hennes frimodighet till vankelmod och hon seglar ensam på sjön. Det är havets lockelse som förändrat hennes sinnesstämning. Hon är ledsen och beklagar att hon "bara [blev] en flicka" för lidelsen för sjön brinner även i hennes blod, inte bara i broderns: "[h]ade icke hennes far och farfar varit sjömän lika mycket som hans?"⁸² Här framhåller Gerda att hon själv ingår i en familjetradition av yrkessjömän – en tradition som för henne ter sig lika naturlig som för brodern.

Då brodern Gösta kommer hem efter år till sjöss kan vi ana en förändring i hans inställning till Gerdas seglande, eftersom han förminskande kallar henne "lilla Gerda" och skojar om att det inte passar med kjolar i en rigg. Efter Göstas berättelser om livet till sjöss, växer Gerdas längtan till "det lockande okända" allt starkare och hon tar det drastiska beslutet att lura sina föräldrar och försvinna som individ. Hon antar namnet Axel Bergman, efter en vän till Gösta som lämnat kvar sitt sjömansbetyg hemma hos familjen Thureonius. I en av sin brors avlagda kostymer smyger hon sig först förbi tullbetjäningen på väg mot Stockholm och får sedan praktik på en jakt och därefter hyra på en bark i Göteborg.⁸³ Det är sjömanskapets och äventyrets lockelse som till slut får Gerda att ta det avgörande steget.

De tre unga kvinnorna Christina, Jane och Gerda uppvisar handlingskraft och förmåga att skapa förändring av livssituationer som de inte önskar sig själva eller sina anhöriga. Christina och Gerda söker sig till sjöss eftersom det är där de identifierar att friheten finns; i Christinas fall frihet från stigma i land och i Gerdas fall frihet i form av en oskriven tillvaro där hon får leva av och med havet. Susanne finner sig snarare i en situation som hon blivit inlärd i men tar sedan kommando över denna och når frihet genom att bli sin egen herre. Intressant är hur både en grund i praktisk båt- och segelkunskap och ursprung i maritima miljöer inte uttrycks som faktorer i det internationella forskningsläget då steget till sjöss skall förklaras. I den svenska litteraturen är dock den ursprungliga relationen med ett havsnära liv och boendemiljö samt intresse och kunskap inom rodd och segling, avgörande ingredienser, även om även andra faktorer samverkar då beslutet om förvandlingen till manlig yrkessjöman tas. Inget tydligt transmotiv uttalas, åtminstone inte hos Jane, Christina eller Gerda, vilket indikerar att de inte upplever sitt kön annat än sitt juridiska från

födelsen. Det är dock viktigt att betona att avsaknaden av explicita utsagor om könsidentitet inte nödvändigtvis betyder att genus- eller identitetsfrågor saknas.

Sammantaget förefaller kvinnornas övergång från sjöfarande kvinna till sjöman vila på en kombination av maritim erfarenhet, arbetarklassbakgrund samt både tvingande och lockande omständigheter, där förklådningen framträder som en praktisk strategi för att överskrida de könade gränserna till sjömansyrket.

Kropp och utseende

Kanske är det otänkbart att en kvinna som klätt sig, arbetat och utgivit sig för att vara man får vara fri från kommentarer om sitt utseende, sin klädsel och sin kropp. I materialet framstår tre övergripande funktioner som centrala för hur kroppens porträttering skall förstås. För det första speglar beskrivningarna den fysiska determinism som präglade 1800-talet, där människans yttre – inklusive klädsel – ansågs avslöja inre egenskaper såsom moral, karaktär, intellekt och social status.⁸⁴ Att kommentera kvinnornas kroppar kan därför läsas som ett sätt att pröva deras duglighet och respektabilitet – om de är att betrakta som ansvarsfulla samhällsmedborgare eller som fallna kvinnor. För det andra används kroppens utseende, uttryck och förmågor för att konstruera och kommunicera gränserna mellan manligt och kvinnligt. Androgyna eller pojaktiga drag fungerar i denna logik som en narrativ förklaring till kvinnans intresse för och rörelse mot manligt kodade rum och praktiker. För det tredje signalerar kroppens konstitution och utseende både klasstillhörighet och yrkeskompetens.

Till skillnad från internationell forskning rörande brittisk 1700-talslitteratur, där skäggets frånvaro lyfts som det viktigaste kännetecknet för den förklädda kvinnan, är det i den svenska sjöfiktionen andra fysiska attribut som betonas.⁸⁵ Hår, blick, hud och händer spelar här större roll och ansluter delvis till följetongstraditionens idealiserade sätt att beskriva kvinnan genom isolerade kroppsdelar.⁸⁶ Samtidigt avviker sjöfiktionen kvinnliga gestalter från följetongens definition och förmedling av den borgerliga idealkvinnan. Framför allt är sjöfiktionen kvinna inte bara en

granskad och beskriven ”kropp” utan framstår som handlande subjekt med tankar, aktörskap och inre liv – vilket följetongens borgerliga idealkvinna saknar.⁸⁷

Susanne, Jane och Christina beskrivs ha svart lockigt hår och brunbränd hy. Jane och Christina anses båda vackra eller tilldragande men på ett annorlunda vis.

Mamma styrman förekommer i *Jungfrutornet* som fru (Susanne) Ennes, efter det att huvudpersonen Albin Jentzel fått reda på hemligheten. Då anses hon vacker men även manlig. *Mamma styrmans* genustillhörighet verkar kontextbunden till land eller hav, privat och offentligt, men själva könsöverskridandet är inget som författaren gör en poäng utav. Till sjöss då styrmannen på *Flygfisken* första gången till utseendet beskrivs – och då läsaren inte känner till dennes hemlighet – skapas ett antal genusbärande egenskaper. Klädseln beskrivs som pittoresk men är samtidigt aningen exklusiv, med:

[...] bredbårdad sydvest af oljmålad kambrik, kantad med silkes-snören [...] en vid rock af dyrbart tyg, om lifvet fastknuten med en bengalisk silkeslångshal; gula nankinsbyxor, hoprynkade vid smalbenet, samt skor, virkade af fina elastiska rot-trådar, hvita och gröna till färgen [...]⁸⁸

Ansiktet ”hvilket med större skäl kunde kallas vackert än fult var gulbrunt liksom händerna”, brunbrända av solen. De sammanpressade läpparna ”utvisade fasthet och bestämdhet.” Den skägglösa hakan och kinder som liknar en kvinnas motsades av en manlig röst och hållning.⁸⁹ Denna ”yngling” som är *mamma styrman*, har alltså tydligt anpassat röstläge och kroppsspråk efter ett manligt mönster för att kompensera för fysiska drag som kunde avslöja det biologiska könet. Beskrivningen visar hur det sociala könet – genus – kan framträda och upprätthållas genom performativa uttryck, även när de kroppsliga attributen signalerar något annat.

Utöver skägglösheten blir styrmannens avsaknad av muskelstyrka signum för dennes gömda kvinnlighet. Då *mamma styrman* vid ett tillfälle örfilar sin jungman Bas, förstår vi att han knappt känt något, ”ty någon egentlig styrka kunde Flygfiskens befälhavare ej berömma sig av, fastän han

gera vill anses som en Herkules i smått.”⁹⁰ Styrmannens svaghet verkar till och med ha väckt löje och ”[s]jömännnen, hvilka sins emellan skrat-tade åt styrmannens lika löjligen som barnsliga anspråk på styrka, bäfvade åter för hans vidunderliga vighet och skicklighet att föra dolk, sabel eller skjutvapen.”⁹¹ Muskelsvagheten är dock inget som genererar ett avslöjande eller krav på återställande till styrmannens kvinnliga kön. Det blir även det en fysisk aspekt som bortses ifrån i den sammantagna konstruktionen av styrmannens genus.

På land är *mamma styrman* i stället fru Susanne Ennes. Då går hon privat helst klädd i byxor, så som i ”vida turkiska byxor”, och endast då hon reser till staden eller emottar främmande tillämpar hon ”europeisk fruntimmersdräkt”, men med en personlig touch.⁹² I offentliga sammanhang upplever hon och anpassar sig således till den samhällseliga förväntan på kvinnor i kvinnokläder och får därmed sin personliga frihet begränsad. Hon vet att dräkt är könskodad och genusdefinierande. Det är oklart huruvida hon känner sig som man eller kvinna, men att bära byxor – som vid tiden fortfarande är ett maskulint kodat plagg – innebär för henne en frihet. Ennes kärlek till dessa ”turkiska byxor” är ett tidigt exempel på användandet av kvinnobyxan från USA som vanligast kallades för reformdräkt, bloomers, turkisk dräkt eller amerikansk dräkt, och som till en början bars under en kjol. Först 1851 fick dessa byxor ett bredare genomslag i USA och fungerade som en reformdräkt för frigörelse från modeslaveriet och blev symbol för kampen om kvinnlig rösträtt.⁹³ Den turkiska byxan på Ennes och nankinsbyxan på *mamma styrman* blir symbol för den nya frigjorda kvinnan som bryter sig loss från förtryck och könsnormer.

Susanne beskrivs av Albin första gången han ser henne på land i kvinnokläder, som en ”högväxt qvinna” och med ”manliga, starkt markerade, men särskilt vackra och lifliga drag”. Hon omnämns vidare som ”den manliga qvinna” och ”den vackra amasonen”.⁹⁴ Inbjuden till makarna Ennes lantgård i Sverige, tappar den eleganta unge Albin, numera styrman, först fattningen av ”den till nymf förvandlade amasonen” och vet inte om han skall tro sina ögon: ”Var det hafsfrun — var det skogsfrun, eller var det en förtrollad prinsessa ur någon underbar saga ... ty aldrig kunde det väl vara mamma styrman!”⁹⁵ Hennes hår beskrivs svalla ”ledigt kring de djerfva formerna”.⁹⁶ Vid detta tillfälle kommenteras karaktärens kropp och kvinn-

liga former. Vid ett senare tillfälle försöker fru Ennes förföra kapten Albin Jentzel, och beskrivs även då som vacker och förförisk, med de svarta lockarna rörande sig likt vågor.⁹⁷ I motsättning till *mamma styrman* som har kvinnliga drag, beskrivs Susanne i stället ha manliga drag. Trots detta anses hon alltså vacker och tilldragande, rent av förförande. Hennes lössläpphet och förförelsemanövrar visar hur karaktären inte, såsom de övriga berättelsernas kvinnor, är respektabel och moraliskt ren, utan snarare uppvisar likheter med en fallen eller oanständig kvinna. Den anständiga idealkvinnan är medveten om mannens blick men skall inte agera på denna, inte utmana gränserna genom att vara förförisk och lockande.⁹⁸

Sam Holmqvist omnämner i sin avhandling karaktären *mamma styrman*/Susanne Ennes/matrosen John (som vi träffar senare i artikeln) som hotfull, genom sin kombination av kvinnligt kodad kropp och manligt kodad aktivitet.⁹⁹ Denna artikel utläser snarare att Albin hyser viss beundran inför *mamma styrman*, för dennes skicklighet till sjöss och position som styrman – alltså i den manligt kodade aktiviteten. Däremot skräms Albin av *mamma styrmans* raka, burdusa sätt och att denne inte köper hans uppdiktade historia ombord *Flygfisken*. Likaså, som vi precis såg, attraheras Albin av Susannes förförande kvinnlighet samtidigt som det är denna rättframma och ohöljda framfusighet som blir honom motbjudande.¹⁰⁰

Karaktären Jane är även hon en skönhet men inte på det vis som den borgerliga idealkvinnan under författarens samtid skulle vara. Då Jane påträffas av sin fästman Paul Lijkanen i början av berättelsen, ser han henne med en bok i knät och med drömmande blick stirrande utåt skären. Han ser en skön flicka, ”men icke en skönhet af det slag, som företrädelsevis blomstrar under nordens himmel.” Vidare beskriver Paul hur ”[d]en mörka hyn och de rika korpsvarta lockarne, som falla ned över hennes välformade skuldror, tyckas förråda, att hon sett ljuset under söderns brännande sol.”¹⁰¹ Så länge Janes långa hår är gömt som Johannes, är hon oigenkännlig till och med för hennes fästman.¹⁰² Janes solbrända, mörka hy är inte idealkvinnans tillika överklasskvinnans, perfekta liljevita eller alabastervita hy, utan tillhör snarare arbetarklasskvinnan.¹⁰³ Hon kunde mycket väl vara vacker på sitt vis, men i sjöfiktionen blir denna solbrända och väderbitna hy på Jane, och som vi skall se, på Christina och Gerda, även en markör för maskulinitet såväl som aktivitet.

Christina beskrivs som en ”en ung storväxt flicka med temligen vackra, ehuru något manliga drag, och om icke klädseln tillkännagifvit hennes kön, skulle man, iföljd af den bruna hyn och de mörka händerna, lätteligen tagit henne för en yngling.”¹⁰⁴ Liksom Susannes manliga yttre, kan Christinas pojkkaktiga utseende ha använts för att förklara hennes intresse för typiskt pojkgiga intressen, men också för att läsaren skulle finna det trovärdigt att en ung kvinna kunde tas för sjöman. Kvinnor med mer robust kropps-konstitution eller mer maskulint utseende har haft det enklare att lyckas med att passera som män. Likaså kan fysiskt arbete öka muskelmassan, minska feminina drag och göra kroppen mer androgyn.¹⁰⁵ I en annan passage beskriver jaktlöjtnant Gädde den unga flickan Christina ha långa mörka lockar som ramar in det solbrända ansikten ”och ehuru hon ingalunda var vacker, låg det dock något tilldragande i hennes utseende.”¹⁰⁶

Romanen *Kvinnan som tog hyra* skiljer sig på så vis att den inte diskuterar Gerdas ansikte eller utseende. Det är snarast i relation till avslöjandet av alter-egot Axel som diskuteras under en senare rubrik, som hennes kropp beskrivs till största delen. I likhet med Christina måste Gerda dock ha klippt sitt hår, däremot utan att vi som läsare får bevittna denna händelse. I berättelserna har ett kort eller dolt hår haft en avgörande betydelse för att övertyga som man. Då Sam upptäckt Gerda bakom Axel, menar han att det växande håret spelar roll för hans intryck av ansiktet. ”Håret hade växt. Det stod som ett burr omkring den bleka pannan. Hur hade det inte förändrat det smala ansiktet, sådant jag såg det första gången.”¹⁰⁷

Utmärkande särskilt för Susanne, Jane men även Christina är en inneboende glöd eller kraft som ges uttryck för i ögonen.

I *Jungfrutornet* är beskrivningen av vår antagonists ögon återkommande – både som kvinna och som förklädd och sjöman. Ur fru Ennes ögon blixtrar gnistrande och lysande strålar och Albin är ”ur stånd att uthärda styrkan, elden och uttrycket i denna blick”.¹⁰⁸ Styrman på *Flygfisken* – innan vi som läsare vet att denne är fru Ennes – beskrivs som en yngling som är vacker snare än ful, och ”de mörkbruna, tindrande ögonen, den lätt böjda näsan och de sammanpressade läpparne utvisade fasthet och bestämdhet”.¹⁰⁹ *Mamma styrman* har ”skarpa ögon” och Albin ser ibland *mamma styrman* i Susanne Ennes, genom ögon gnistrande av raseri, eller en ”hånfull blick

och ett leende fullt af elakhet” som ger honom rysningar.¹¹⁰ Susanne Ennes/*mamma styrman* återkommer i ytterligare en karaktär i romanens andra del, som den amerikanske matrosen John. Förklädnaden används för att kunna komma åt och hämnas på kapten Albin Jentzel som genomskådat Susannes sluga försök till att lura honom till äktenskap. *Mamma styrmans* blick skymtar ibland genom den främmande matrosen Johns ögon; ”ett par brinnande ögon af den mörkaste svarta färg”, eller ögon som ett ”lodjur”, från vilka det kunde utstråla ”en blixst så skarp som åskans ljungeld”.¹¹¹ Konstapel Olle Bas som arbetat som jungman på *Flygfisken* under *mamma styrmans* befäl, menar under kapten Jentzels befäl att Johns blick är bekant. “[Ö]gonen” menar Bas, ”jag har aldrig sett mer än en enda människa ha sådana”.¹¹²

Även Janes stolthet och själsstarkhet som utmärker henne avspeglas i blicken: ”[ö]fver hela hennes väsende, öfver hvarje hennes drag hvilade ett uttryck af eld och kraft, framför allt i de mörka blixtrande ögonen. Det låg något i de där ögonen, som på en gång drog betraktaren till sig och kom honom att rygga tillbaka.”¹¹³ Även då hon kommenderade de unga pojkar i räddningsaktionen som tidigare nämnts, menar de att ”[h]ennes ögon hade lyst som ett par fyrbåkar [...] och satte en sådan skräck i dem, att de inte vågade neka längre.”¹¹⁴

I versen om Christinas förvandling till Christen, beskrivs ögonen blå som vågen, skåda ”[u]tåt med en svärmisk glöd.”¹¹⁵ I tre av de fyra berättelserna förmedlas således kvinnornas aktivitet, vilja, energi och självständiga karaktär genom ögonens utstrålning. Deras ögon signalerar aktörskap och handlingskraft och framstår som allt annat än livlösa, vackra objekt, som annars framställdes i samtida följetonger.¹¹⁶

Berättelserna lägger också vikt vid Susannes, Gerdas, Christinas och Janes händer som betydelsebärande element. *Mamma styrmans* händer är gulbruna genom arbetet ute i det fria.¹¹⁷ Då matrosen John knyter sin näve beskrivs den som för ovanligt liten för en man.¹¹⁸ Trots att en kvinnas händer alltså kan härdas och stärkas av väder, vind och hårt arbete, så kan de aldrig växa i storlek till vad som normalt skulle ses som en mans större händer. Jane beskrivs ”hållande rodret med stadig hand” eller ”fattade rorkulten med sina båda fina händer.”¹¹⁹ Då vi möter henne som sjömannen Johannes, beskrivs han dömt av kläder och utseende inte till-

höra den normala besättningen utan kustbefolkningen, och de fina dragen och ”de för en sjöman ovanligt hvita händerna” visar på en former position än en vanlig ”hafvets arbetare”.¹²⁰ I berättelsens avgörande då Jane slungar den brinnande luntan, gör hon det med en ”stadig hand”.¹²¹ Medan den första och sista referensen torde symbolisera karaktärens beslutsamhet anspelar de mittersta snarare till händernas (kvinnlige) utseende eller finlemmade beskaffenhet som saknar det brunbrända och härdade skinn som uppkommer genom arbetet till sjöss. Johannes fina, vita händer kontrasterar mot Janes hy som tidigare beskrivits som solbränd. Både för Johannes och *mamma styrmans* karaktär John, är det alltså händerna som blir betydelsebärare av den gömda kvinnligheten.

Gerdas händer används för att beskriva fysisk styrka men fungerar främst som en symbol för kvinnlig passivitet respektive manlig aktivitet i romanen. Då huvudpersonen Sam upptäckt att Axel egentligen är en kvinna börjar han att grubbla men avslöjar aldrig sin kamrats hemlighet och sjöfärden fortsätter. Sam minns en händelse då Axel i ett slagsmål avvärjer ett dödande hugg med kniv och konstaterar att det alltså var ett par ”kvinnohänder” som stoppat den store kampen.¹²² Vid ett senare tillfälle smeker Sam Gerdas händer och konstaterar, att de en gång varit ”smala, vita, fina.” Nu däremot ”var det vita, tunna skinnets brunt och grovt.” Gerdas händer beskrivs som ”utplattade av arbete, två händer som en ung sjöman kunde vara glad att äga.” Sam frågar sig om detta var ”en kvinnas händer”, om de ”någonsin mer kunde bli en kvinnas händer” och om de åter skulle kunna bli ”mjuka och kvinnligt smeksamma?” Han drar sig till minnes sin mors händer, som lekte över den gamla spinetten hemma eller strök ögonblickets sorger från hans barnpanna.¹²³ Passagen är intressant eftersom den visar hur Gerdas händer har formats efter havets arbete och blivit dugliga sjömanshänder – manshänder. Skinnets är härdat, grovt och solbränt och motsatsen mot hemmakvinnans, eller idealkvinnans finlemmade, ljusa behagfulla händer. I Sams ögon har kvinnan Gerda (sjö)manshänder formade av aktivitet och ombordarbete men det önskvärda hade varit återställandet till mjuka och uppfattat kvinnliga händer som inte behövde arbeta ute i det fria.

Genomgående fungerar alltså både händer och hy som viktiga markörer i samtliga verk. Då Christinas utseende beskrivs, sägs det vara just hennes

bruna hy och mörka händer som gör att hon lätt kunde uppfattas som en ung man.¹²⁴ Brunbränd, härdad och väderbiten hy på kropp och händer är kännetecken för arbete utomhus och till havs. Genom att motsvara en slags kroppsliga avtryck av maritima praktiker, signalerar de aktivitet och indirekt den erfarenhet och kompetens som karaktärerna har tillägnat sig genom maritimt arbete över tid. Då vithet snarare symboliserat ett kvinnligt genus kan deras mörka hy också visa hur de rört sig mot maskuliniteten.¹²⁵ På så vis kodas kroppen både som resultat av arbete och som ett genusöverskridande tecken. I relation till 1700-talets internationella fiktion kan utöver maskulina kroppsuttryck tillsammans med arbetsamhet som frigörelseform tolkas som markörer för deras tillhörighet bland de lägre samhällsklasserna.¹²⁶

Även på vilket sätt de beskrivs som vackra eller tilldragande speglar klasstillhörighet. Varken Susanne, Jane, Christina eller Gerda framställs i enlighet med den borgerliga skönhetsnorm som dominerar många 1800-talsföljetonger, men de beskrivs ändå som tilldragande på andra sätt. De förblev dock vackra på det sätt en arbetarklasskvinna kunde vara tilltalande. De kunde aldrig bli liljevita skönheter på det vis som bara överklasskvinnor eller borgerliga kvinnor som inte kroppsarbetade kunde vara.¹²⁷

Genom kroppsliga markörer som brun hy och härdade händer materialiseras alltså karaktärernas sociala position och klasstillhörighet. Beskrivningarna av kropp och utseende fungerar därmed inte enbart som dekorativa inslag, utan som centrala verktyg för att socialt och moraliskt inordna de kvinnliga sjömännen i samtida förståelseramar. Genom hud, hår, händer och blick kodas deras närvaro till sjöss som möjlig och underlättar könsöverskridandet. Dessa kroppsliga drag legitimerar dem som erfarna arbetare och dugliga sjömän och markerar deras aktörskap tydligare än hos andra samtida följetongers idealkvinnor. Samtidigt finns en dubbelhet. Andra kroppsliga drag som små händer eller begränsad muskelfkraft, framstår som tecken på det biologiska könet. Dessa kan narrativt förbises för att möjliggöra överskridandet till man, men ligger ändå som en undertext för läsaren. Kroppen utgör således både ett potentiellt redskap för genusperformativitet och en gräns för hur långt överskridandet kan sträckas.

Sjöfiktionen reproducerar 1800-talets kroppsliga determinism och

troper i internationell fiktion, men gör det på ett sätt som också öppnar för alternativa föreställningar om kvinnlig duglighet, handlingskraft och sjömanskap, samt visar hur kroppen blev ett avgörande medium för att träda in i, omförhandla och tillfälligt uppehålla plats i ett maskulint kodat maritimt rum.

Kvinnligt sjömanskap i manlig förklädnad

En viktig aspekt med fiktionen är hur den ingår i en diskussion om vad som vid tiden ansågs som lämpligt kvinnligt arbete och arbetsförmåga. Berättelserna ger även inblickar i sjömanskapets praktiker, det vill säga vad det är för yrkesskickligheter, förmågor och egenskaper som knutits till gott sjömanskap. Med sjömanskap avses här både teknisk skicklighet, såsom i segling, riggning, eller navigation, samt egenskaper som mod, uthållighet, kamratskap och plikt känsla – särskilt i relation till kollektivet ombord.¹²⁸ Tomas Nilson ser i en samling romaner från Sverige och Finland, utgivna mellan 1924–1946, en värdegrund ombord som baseras på hur väl ett arbete utförts. Detta goda arbete är en förutsättning för en delaktighet i gemenskapen ombord och placering inom informella hierarkier, och baseras dels på yrkesskicklighet, dels på fysisk styrka och uthållighet. I Nilsons analyserade romaner framgår att, klara av arbetet och uthärda de kroppsliga prövningar som det innebär, är sammanlänkat med maskulinitet och en del av att vara manlig.¹²⁹

Det "goda sjömanskapet" i berättelserna analyserade i denna artikel konstrueras dock inte som en muskulär styrka – *mamma styrman* anses för övrigt särskilt svag. I stället är det andra former av fysisk duglighet och moralisk karaktär – såsom lojalitet mot fartyg, besättning och fosterland – som blir centrala värdemått. Likt segelålderns hjältar i den internationella sjöromanen, är mytologiserandet och romantiserandet av yrkes- och hantverksskickligheten i att överleva till havs, vad som framhävs i fallet med de förklädda kvinnorna.¹³⁰ I det följande undersöks hur dessa olika ideal kopplade till det goda sjömanskapet aktiveras i verken.

Som redan diskuterats uppvisade tre av de unga kvinnorna kunskaper och förmågor om rodd, segling och båtar innan de beger sig till sjöss under

manlig identitet, medan Susanne/*mamma styrman* fostrats till ett liv och arbete ombord sedan barnsben. Ingen av berättelserna skildrar hur eventuell inskrivning i sjömanshus och ombordmönstring har gått till. Beskrivningar av deras egenskaper och karaktärer som manliga yrkessjömän ingår i olika utsträckning i berättelserna. *Jungfrutornet* innehåller flest skildringar av den förklädda kvinnan som sjöman, vilket kan reflektera författaren Flygare-Carléns personliga erfarenheter och kunskaper om både fartyg och ombordarbete. Romanen *Kvinnan som tog hyra* skildrar i stället en resa över världen med segelfartyget *Svea* och utspelar sig till stora delar ombord varför vi hinner träffa på Gerda arbetandes som alter egot Axel. I *Svarta Jane* hinner Jane/Johannes inte vara till sjöss särskilt länge innan den avgörande sjödrabbningen. Inte heller i *Mamma Båtsman* där Christina/Christen först tjänar i tre år på ostindiefararen *Gustaf III* och senare ombord andra fartyg, är resan, arbetet eller vardagen som sjöman skildrad. Dessa tystnader avslöjar således inte de konkreta sysslorna och arbetet. Å ena sidan kunde detta vara ett tecken på att författaren inte var bekant med hur denna vardag ombord som förklädd kvinna bland män kunde ha sett ut, men mer troligt motsvarar detta stilistiskt grepp i följetongen, där själva resan inte var det viktiga. Det maritima arbetet blir mer eller mindre en fond för ett budskap eller en moralisk berättelse än ett studieobjekt i sig. Luckorna eller tomrummen som lämnas i följetongerna kan också fungera som utrymmen i vilka läsarna själva kan fantisera ihop de sensationella äventyr som huvudpersonerna fick uppleva.

Jungfrutornet utgör en spännande kontrast mot de tre övriga skildringarna av de kvinnliga sjömännen. En av de punkter som skiljer dem åt är hur den kvinnliga sjömannens sjömanskap skildras mer ingående av Flygare-Carlén. Där de övriga tre berättelserna tydligare kan ses ingå i en diskussion om huruvida kvinnor kan eller bör arbeta som sjömän, saknas denna diskussion i *Jungfrutornet*. Här finns inget som resonerar kring om det är moraliskt försvarbart eller förkastligt att en kvinna tar ett traditionellt manligt yrke. Ombord *Flygfisken* är en kvinna sjöman och varken kapten, manskap eller någon annan som känner hennes hemlighet, uttrycker att detta skulle var annorlunda på något vis – hon är ju trots allt uppfostrad både till pojke och sjöman. *Mamma styrman* är inte omtyckt av besättningen men det beror inte på hennes kön eller att hon skulle vara en

oskicklig sjöman, utan på att hon är grym och elak. "[D]en högmodige och stolte styrmannen" ombord briggen *Flygfisken* beskrivs som despotisk och som styrande och domderande som en kvasikapten med sin kapten tillika make.¹³¹ Bas tålde henne inte: "hon var en riktig djefvel, så god sjöman hon än var."¹³² Besättningen verkar dock ha stått ut med henne på grund av att hon var så skicklig. Bas medger för Albin att han har "henne att tacka för det jag i grund förstår mitt yrke" och att han därför är högt värderad av kaptener som förstår sig på sådant.¹³³ Att hon befunnit sig näst högst i hierarkin ombord och att hennes man faktiskt var kapten ombord, har troligen också påverkat vad besättningen stått ut med. En viktig skillnad är just hur *mamma styrman* har en befälsroll, medan de övriga förklädda kvinnorna seglar för om masten.

Även senare som matrosen John, då ingen känner dennes hemlighet, uppvisar *mamma styrman* sin skicklighet till sjöss ombord kapten Albin Jentzels *Sjöfröken*. Vid mönstring kräver John en nästan dubbelt högre lön än Jentzels bästa matros, eftersom han menar att han är så god som tre.¹³⁴ Bas frågar senare vad kaptenen tycker om den nye matrosen. Jentzel föredrar honom inte, men ser dock att "han är utmärkt skicklig. Han har en förundransvärd vighet och stor raskhet i allt hvad han företager".¹³⁵ Senare under resan då fartyget befinner sig i en faslig storm, föreslår John oförskämt till kapten vad som måste göras för att inte gå i kvav och begär befälet i en kvart för att "rädda fartyg och besättning!"¹³⁶ Bas som nu känner igen *mamma styrman* bakom Johns förklädnad, uppmanar kapten Jentzel att lämna ifrån sig befälet och menar att John "räddar skeppet, om någon människa kan det!"¹³⁷ Med ens befaller John besättningen och kapten Albin Jentzel i en räcka djärva manövrar som räddar fartyget undan grundstötning i stormen. Utan att Albin vet att *mamma styrman* gömmer sig bakom matrosen, tvingas han rasande för sig själv erkänna "att han här funnit sin öfverman".¹³⁸ I efterhand diskuteras Johns manöver. Befälhavarna på *Sjöfröken* menar att manövern var ett nödknep som de själva skulle undvika för att de föredrar att handla efter klokare regler. Bas menar till och med "att kapten skulle ha folket emot sig om han hade föreslagit en sådan manöver."¹³⁹ Skickligheten och djärvheten hos *mamma styrman* kan således inte tas miste på. Däremot uppskattas denna djärvhet inte riktigt utan uppfattas snarare som vårdslöshet och oaktsamhet mot besättningen.

Sammantaget uppvisar *mamma styrman* och karaktären John en otrolig yrkesskicklighet men saknar omsorgen om skeppskamraterna som också kännetecknar gott sjömanskap. I egenskap av befäl har *mamma styrman* snarare bedömts utifrån yrkesskicklighet än underkastats samma krav på kamratskap som manskapet.

Av Janes/Johannes sjömansarbete ombord får vi inte veta mycket. Det är de handlingar som ger uttryck för en fosterlandskärlek eller -plikt som står i centrum, likaså engagemanget för skeppskamraterna. I samband med att ryska flottan avancerar mot Svensksund i augusti 1789, klagar högbåtsmannen Petter Storm på skonerten *Falken* över att behöva slåss i ett "krabbhål" och inte få drabba samman och dö värdigt ute till havs. I sin förstämde sinnesstämning insinuerar han vidare att *Falken* och dess besättning aldrig mer kommer att klyva havsvågor. I denna stund möter vi för första gången Johannes, eller den förklädde Jane, som invänder mot högbåtsmannens demoraliserande tal. Den unge sjömannen menar att "[d]et är skam af er, högbåtsman, att med sådant der tokprat nedsätta folkets mod".¹⁴⁰ Trots att den unge sjömannen Johannes – även kallad lots i en passage – nyligen är påmönstrad, har han kurage att ifrågasätta en äldre och betydligt mer befaren sjöman högre upp i hierarkin.¹⁴¹ Protesten visar att Jane/Johannes sätter sig själv i andra rummet och sina skeppskamrater i första hand.

Tidigare studier visar hur solidaritet och kamratskap ombord har varit ett sätt att formera en sorts broderskap och handlingsutrymme i en formell hierarki gentemot befälen ombord. Att sätta sig själv framför kollektivet, exempelvis genom att försöka undkomma arbete på andras bekostnad, kunde vara ett tydligt brott mot solidaritetens kod.¹⁴² Jane/Johannes bevisar återigen sin plikt-känsla och osjälviskhet i nästa passage. Då den förorättade Storm föreslår att Johannes skall gå iland och rädda sitt fina skinn undan ryssarnas hårda "slängkyssar", kastar Johannes stolt på huvudet och ber i stället Storm "om en plats vid er kanon, för att en gång få lukta krutrök på allvar." Johannes menar att det "vore en ära för mig att få göra mina första lärospån under en sådan läromästare." Vidare lovar han att "stå på min plats som en gammal veteran."¹⁴³ Bilden av Jane är tydligt en idealiserad hjältinga som orädd ger sig i kast med faror och okända prövningar och uppgifter.

Den romantiserade hjältestatus som i fiktionen tillskrivits sjöfarare

under segelåldern, uppkommen ur sjömannens kreativitet och skicklighet i det dagliga arbetet med att navigera och bemästra otämjda oceaner, faror och påfrestningar, kan även anas i följetongen *Mamma Båtsman*.¹⁴⁴ I en vers skildras ostindiefararens resa som en stolt men farofylld långfärds-seglats bland obekanta fjärran länder, långt från fosterlandets trygga skär. Sjömännen framhålls mellan raderna som modiga och beskrivs som söner "[u]taf nordens, Urbekanta Vikingstam." Ingen av de påmönstrade vet vilket öde som väntar, "Ifall Kanske Döden följer Detta fartyg Eller om det En gång lyckligt Kommer fram."¹⁴⁵ Att Christina/Christen ger sig ut på denna sträpats innebär således att han likt den oförskräckte nordiske vikingen vågar ge sig ut i det farofyllda okända i det gemensamma nationella projektet.

Från de tre åren ombord *Gustaf III* skildras inget av Christens arbete förutom i en kort passage då ostindiefararen under hemresan åter plöjer Nordsjöns vatten. I samband med ökad vindstyrka befalls besättningen att bärga och beslå de i stunden onödiga bovenbramseglen. Härmed ilar upp i riggen "jungmännen, lätta som kattor" och "[f]ortare än någon af de andra ilade en yngling upp för de svängande bardunerna".¹⁴⁶ Trots att som sagt skildringar av det dagliga ombordarbetet saknas, påvisar det faktum att Christen tjänstgjort ombord ostindiefararen under hela dess Asienresa på tre år, att han inte gjort bort sig utan klarat av sjömanskapets praktiker och att navigera både som man och i besättningens informella och formella hierarkier. Att Christen beskrivs som snabbare än de övriga jungmännen, det vill säga uppvisar en högre skicklighet i arbetet, samt efter att ha blivit avslöjad fortsätter sin karriär under manlig identitet ombord andra fartyg, visar också att hon/han bemästrar yrkets praktiker.

I romanen *Kvinnan som tog hyra* uppvisar även Gerda/Axel samma professionalitet som övriga besättningsmän och diktjaget Sam. Innan Axel i Antwerpen mönstrar på *Svea*, har han tagit hyra på en bark som lastade trä på Spanien, och därefter varit i England, Canada och Västindien.¹⁴⁷ Om arbetet på *Svea* skriver Sam: "Viga som apor springa vi i riggarna, sejsingarna kastas och segeldukarna falla ned från rårna." Om Axel skriver Sam att "[h]an var yngre sjöman än jag. Men varenda en av de hundratals ändarna i riggarna kände han lika väl."¹⁴⁸ Axel bemästrar således arbetet till sjöss, sjömanskapets praktiker. Utöver detta utmärker han sig för sitt goda kamratskap och hängivenhet till sina medmänniskor – inom honom "full-

komligt brann det av lidelse för kamraterna.” Sam menar att "[d]et var något Lidnerskt över denne unge sjömans känslor för yrkesbröderna och någon gång hade det kommit för mig, att i denna till synes skygga gossge-stalt bodde måhända den profet, som en gång skulle lysa ljus över allt det skumma elände, som drog sjöns folk ned i mörkret.”¹⁴⁹ Att just Lidner – vars verk genomsyrades av lidelse och känslsamhet och inspirerade de svenska romantikerna – används för att beskriva Axels karaktär, kan visa på en sentimentalisering av den kvinnliga hjältninnan, som har observerats internationellt. Dianne Dugaw visar hur arbetarklassens kvinnliga krigares hjältestatus och romantiska ideal dalar från 1700-talet i relation till en allt starkare borgerlig genusideologi, i vilken kvinnlig känslighet är grundsyn. Detta värdesystem kräver kvinnlig passivitet, bräcklighet, mildhet, och svag kropps-konstitution; känslighet i både perception och känslor; samt förfining, blygsamhet, skam, och återhållsamhet i sina handlingar.¹⁵⁰ Denna kvinnliga bräcklighet och känslsamhet kolliderar dock med Axels uppvisade mod. Modet och engagemanget för sina skeppskamrater ger sig konkret till uttryck under ett slagsmål, då en tysk man fegt drar sin kniv. Axel räddar sin skeppskamrats liv genom att fysiskt gå emellan och stoppa det dödande hugget. I stället för glädje som hos de övriga skeppskamraterna, läser Sam i Axels ansikte ett ”drag av tyst smärta”. Sam anser det oförklarligt och barockt ”att en sjöman i ett ordinärt sjömansslagsmål skulle stå och röras till ädlare medkänsla” men kan samtidigt inte låta bli ”att beröras av denna sjukliga ömtålighet” hos sin vän.¹⁵¹ I passagen förmedlar Sam att graden av medkänsla Axel uppvisar är onormalt stor för en sjöman, men som läsare förstår vi att känslsamheten är ett uttryck för den kvinnoperson som finns bakom förklädningen. Trots att Axel utan att tveka, med sin egen kropp skyddar en kollega från ett dödligt knivhugg, är det intrycket av en sjuklig ömtålighet som formar Sams uppfattning av Axel – inte modet eller den självupppoffrande solidariteten. En inkonsekvens ses även i Sams resonemang om Axel, då han å ena sidan menar att han är en god kamrat som uppenbarligen är en skicklig sjöman, samtidigt utbrister för sig själv ”min fina, ömkansliga vän, du är inte skapad för sjön.”¹⁵²

Den samlade erfarenheten och skickligheten i arbetet till sjöss kan i berättelserna även utläsas genom karaktärernas titlar. Johannes/Jane, som endast hinner tjänstgöra en kort tid ombord, benämns vid ett tillfälle – av

oklar anledning – som *lots*. Titeln är anmärkningsvärd, eftersom den borde ha tillhört en mer kvalificerad person än den nybörjare som en jungman eller båtsman utgjorde. Lotsen utgjorde ett eget yrkesväsende och hade en central funktion i att vägleda fartyg genom svårnavigerade farleder, särskilt inomskärs. Benämningen kan därför tolkas som ett litterärt sätt att framhäva Johannes/Janes förtrogenhet med navigering och segling i hemmavattnen i Finska viken, trots att Johannes som ny på örlogsfartyget saknade formell erfarenhet. Gerda/Axel kallas genomgående endast *sjöman*, utan vidare rang eller befattning, vilket samtidigt markerar en jämlik position i förhållande till det övriga manskapet. Christina och Susanne däremot tilldelas titlar som tydligt signalerar erfarenhet och avancemang inom den maritima hierarkin. *Mamma båtsman* kan tolkas som ett uttryck för en bredare, hos författaren samtida uppfattning om båtsmannen som en yrkesskicklig och ansvarstagande sjöman, snarare än som flottans indelta arbetare. Titeln antyder därmed den professionella kompetens och auktoritet som Christina/Christen tillägnat sig genom sina år till sjöss. *Mamma styrman*, som uppträder som kvasikapten, har den högsta rangordningen bland kvinnorna och agerar med självklar auktoritet och säkerhet i sin roll. Kvinnornas positioner och titlar ombord vittnar sammantaget om yrkeserfarenhet och kunnande som erhållits genom en grund i deras tidigare maritima intressen och förtrogenhet samt vunnits genom skolning och insocialisering i yrkets normer och praktiker. De har bemästrat mandomspövet genom att klara av arbetet och uthärdat de kroppsliga prövningar som det inneburit. Samtidigt kan just deras strävanden och arbetande *flit*, läsas som konkreta bevis på deras klasstillhörighet.¹⁵³

Från sjöman till kvinna – avslöjandets dramaturgi

Påfallande nog finns inget i de förklädda kvinnornas arbete till sjöss som röjer deras dolda kvinnliga biologiska kön. Som sjömän fungerar de väl och i stället är det andra omständigheter som avslöjar dem: olyckor, uppfattade kvinnliga karaktärsdrag eller deras eget beslut om att träda fram.

I fiktionen utgör själva återställandet till kvinna en central dramaturgisk punkt. Oavsett yrkesskicklighet eller vilja att fortsätta arbeta till sjöss,

kräver berättelsens logik i regel att den förklädda återgår till sitt "naturliga" kvinnliga tillstånd. Avslöjandena sker oftast i samband med att kropparna betraktas i ett nytt ljus – särskilt bröst och hår – och kroppen fungerar därmed som den normerande och reglerande instans som ifrågasätter eller sätter punkt för yrkesidentiteten och ibland också leder till bestraffningar. Detta avsnitt analyserar därmed avslöjandets dramaturgi och de grubblorier och diskussioner som avslöjandet väcker: kan kvinnorna fortfarande erkännas som sjömän, eller är de "bara" kvinnor?

I *Jungfrutornet* sker avslöjandet om *mamma styrmans* kvinnliga identitet för oss läsare då huvudpersonen Albin får hemligheten berättad av hennes son Achilles.¹⁵⁴ Den övriga besättningen känner också till hemligheten men låtsas som sagt inte om det. Det finns inget i *mamma styrmans* arbete till havs som avslöjar hennes dolda kvinnliga kön. Intressant nog upphävs till och med möjligheten till återställande i *Jungfrutornet*, vilket är möjligt i de övriga tre sjöfiktionerna. *Mamma styrman* förekommer ömsom som styrman, ömsom som Susanne eller matrosen John, men det är i berättelsen *mamma styrman* som verkar vara karaktärens sanna identitet som skymtar fram bakom de senare två. Karaktären Susanne framstår snarare som ett försök till att verka sympatisk och dölja den egoistiske och grymme *mamma styrman* och en roll att spela i offentligheten på land. *Mamma styrman* agerar således inte under en manlig förklädnad som går att avslöja och skala av för att lyfta fram kvinnan bakom, utan *Jungfrutornet* porträtterar en kvinna som är uppfostrad till pojke men kanske framför allt till sjöman.

Svarta Janes korta arbete ombord som Johannes skildras inte i berättelsen, men vi vet sedan tidigare att hon uppvisat både skicklighet och mod till sjöss innan förvandlingen ägt rum. Det är oklart om avslöjandet sker frivilligt, utan vi får snarare intryck av att Johannes hatt faller av då han skyndar fram till den skjutne fästmannen och kaptenen Paul. Denne häpnar, då ett "svall af rika svarta lockar" frigörs och han känner igen sin Jane.¹⁵⁵ "Du är här, Jane, och i denna dräkt" utropar Paul förvånad, och trycker "varmt den modiga flickans hand."¹⁵⁶ Även matrosen Jan, som är den som kommer att föra vidare historien om Svarta Janes modiga bragd, måste även han ha varit i närheten och uppfattat avslöjandet, även om detta inte förtäljs i följetongen. Jane dör därmed hjältinnedöden, inte som man och sjöman, utan återställd

till, och bevittnad som, Jane. Berättelsen skulle exempelvis kunna vara inspirerad av folkliga berättartraditioner om Anna Maria Jansdotter Engsstén och Brita Christina Nilsdotter Hagberg, som kan ha blivit medaljerade med Konungens Silvermedalj för Tapperhet till Sjöss (SMts) efter insatser i 1790 års krig. Engsstén, som var piga hos kaptenen G. A. Leyonacker på en segeljakt, skall ha stannat kvar ombord under beskjutningen under Viborgska gatloppet för att rädda sin herres saker, medan övriga besättningsmän flydde. Engsstén lyckas ensam segla det sönderskjutna fartyget till en säker ankringsplats och belönas med en SMts samt 50 riksdaler, av Gustaf III. Hagberg tog hyra på Sjömanshuset som jungmannen Petter Hagberg, och kommanderades till fregatten Styrbjörn. Under reträtten ur Björkö sund blev hon skadad och en läkare upptäckte således hennes kön. Även Hagberg lovas av Gustaf III, medalj för sin tapperhet och exemplariska vandel. Enligt Christopher von Warnstedt kan utlovandet av gratialer och medaljer bekräftas genom de bådas insända påminnelser och klagoskrifter, efter att tilldelningen av medaljerna låtit vänta på sig.¹⁵⁷ I *Anteckningar om svenska qvinnor* från 1864, kallas Hagberg för Hagström, och har enligt uppgift setts några decennier tidigare med sin tapperhetsmedalj på bröstet, under sin arbetstid i pepparkaksbod på Oxtorget i Stockholm.¹⁵⁸ Denna uppgift snappades upp och integrerades i en roman från 1892, där Hagström förekommer i karaktären av en gumma.¹⁵⁹

I följetongen *Mamma Båtsman* och romanen *Kvinnan som tog hyra* finns inget i protagonisternas fysiska utseende, klädnad eller kroppsspråk som avslöjar deras dolda kvinnliga kön. I Christinas/Christens fall, är det vad som uppfattas som kvinnligt avhållsamt beteende som väcker misstankar hos skeppskamraten Karl/Kalle. Då Christen tackar nej till en skål med arrak och vatten utbrister Karl "[h]vad tusan!", följt av, "du är väl ingen flicka heller! Drick du bara!"¹⁶⁰ Det är just denna incident med punchen som ger en grogrund för misstänksamhet hos Karl, som senare bidrar till avslöjandet. I samband med den storm i hemmavattnet då Christen är en av jungmännen som beslår segel, inträffar en fallolycka. Christen räddas av sina skeppskamrater men ett dövande slag har inte bara orsakat blodströmning ur näsa och mun utan gör även att han försjunker i en "krampaktig slummer" i sin koj. Det är nu Karl passar på att skapa klarhet i sina undringar och skär med en hastig rörelse upp den sovande Christens tröja.

Då han ser bröstet konstaterar han "Ah! Jag har icke misstagit mig, det är en qvinna." Christen vaknar, drar sin fickkniv och tvingar Karl att lova att inte avslöja sin upptäckt.¹⁶¹

Sjömansyrket var befattat med reella faror och ett fall ifrån riggen var en överhängande risk.¹⁶² Avslöjandet efter ett fall är i fiktionen en trop och vändpunkt som inspirerats av verkligheten och kan ses som ovan i exemplet Hagberg. Christina beger sig senare ut till sjöss igen under förklädnad och år 1797 under en rasande storm förliser det fartyg varpå hon befinner sig. Christen och en annan sjöman räddas av lotsar och fiskare på Klädesholmen och förs till en av lotsarnas hem. Hur avslöjandet går till i detalj berättas inte, men lotshustrun har troligtvis klätt av sjömännen deras kläder då de bäddats ned, och hon berättar det vid tillfälle för sin förvånade man: "Det är ingen karl den där, utan det är ett qvinnfolk." I detta ögonblick avslöjas Christinas biologiska kön. I nästa citat, där hustrun säger till sin man att "den sjöman du tror dig ha räddat, inte är någon sjöman utan en qvinna", återgår Christina inte bara till sitt kvinnliga kön utan upphör även att vara sjöman.¹⁶³ Både den manliga identiteten och yrkesidentiteten faller. Hon kan således inte vara kvinna och sjöman samtidigt, fastän hon har många års arbetserfarenhet till sjöss.

I *Kvinnan som tog hyra* blir avslöjandet en intressant vändning som sätter i gång karaktären Sams grubblerier om kvinnans roll och inverkar på hans fortsatta relation och beteende gentemot skeppskamraten Axel, som han nu vet är den förklädda Gerda. Även i denna roman sker avslöjandet efter ett fall ifrån råna i en storm. Sam får order om att "bära in den skadade i skansen, lägga honom i kojen, kläda av honom och badda hans tinningar."¹⁶⁴ Då detta är utfört måste Sam ta sig för pannan och undrar om han yrar eller blivit galen. Han stirrar som förhäxad på sin slumrande kamrat: "Min kamrat... Det var ej längre den drömmande, gåtfulle ynglingen jag såg. På bädden låg en ung kvinna."¹⁶⁵ Trots Axels uppfattade känslolöshet har Sam inte förrän Axels nakna kropp uppenbaras, misstänkt honom för något annat än en yngling. Sam blir betagen och smeker med ögonen hennes linjer och lemmar. Hennes behag, först beskrivna som de "späda flickbrösten" är i en senare passage "fasta och kraftigt utvecklade."¹⁶⁶ Det senare scenariot låter mindre troligt med tanke på att Gerda inte sägs ha lindat sig, men bröstet som symbolisk bärare av

det kvinnliga könet är avgörande inte bara i *Mamma Båtsman* utan även i denna roman.

Sally O'Driscoll har visat hur det ökande intresset för kvinnokroppen under 1700-talet medför att bröstet inte bara blir symbol för femininitet (femaleness) utan en ledtråd till kvinnlighetens natur (womanhood). Under andra halvan av 1700-talet blir bröstet symbolen för det nya kvinnoidealet som kopplas till moderskap och familjeliv, där medelklasskvinnan stannar i hemmet och sköter barnen. Kvinnors förmåga att passera som män skulle kunna tolkas som att genus var formbart och performativt snarare än något inneboende och naturligt. Bröstet och det ibland teatraliska avslöjandet av dem blev ett sätt att sätta punkt för ett oregerligt beteende och idén om att gränserna mellan könen var diffus. Likaså skulle blottandet påminna kvinnor som använt genusöverskridanden för att uppnå aktörskap och makt om att den kvinnliga kroppen är ett faktum som inte kan förbigås.¹⁶⁷ Avslöjandet av Christens och Axels kvinnokroppar blir ett steg i att återställa den "naturliga" ordningen ifrån vilken kvinnan har avvikit från sin husliga plikt och befinner sig på fel plats, i fel könade rum.

Avslöjandescenerna kan förstås som berättelsens sätt att återställa 1800-talets framväxande tvåkönsordning efter att ha låtit karaktärerna överskrida den, och därigenom reproducera samtidens föreställning om biologiskt kön som en fixerad identitet snarare än genus som något flytande, förhandlat eller sammansatt. Sammantaget markerar avslöjandet oftast slutet eller omförhandlingen av kvinnornas tillträde till det maritima, manligt kodade rummet, även om detta tar sig olika uttryck för de olika karaktärerna – från omedelbar utestängning till fortsatt men förändrad närvaro. *Jungfrutornet* framstår dock som det tydligaste undantaget från denna dramaturgi.

Författarna och fiktionens moraliska budskap

De analyserade berättelserna står inte ensamma, utan kan relateras till en bredare internationell tradition av skildringar där kvinnor förkläder sig till män. De både ansluter till och bryter mot dessa traditioner. Fraser Easton har identifierat moraliska och dramaturgiska mallar i en internationell

tradition av hjältinnan eller den "kvinnlige krigaren" i ballad respektive prosa, vilka kan användas för att sätta den svenska sjöfiktionen i en större kontext. Utifrån dessa mallar framträder kvinnornas ageranden och motiv inte främst som praktiska, personliga eller socioekonomiska motiv (push- och pullfaktorer), utan som del av en moralisk prövning där berättelserna undersöker vad som är legitimt, önskvärt eller förkastligt i en kvinnas över-skridande av könade gränser.

I balladerna är den krigande kvinnan oftast från en högre samhälls-klass. Hon söker inte kvinnlig frihet utan hennes motiv och mål är sann kärlek och äktenskap. Det är också i kärlek som narrativet slutar. I prosan, däremot, tar berättelsen sin utgångspunkt i en kärleksrelation snarare än har den som slutmål. Här frigör sig kvinnan från en destruktiv relation och manligt maktnissbruk och blottlägger äktenskapets pris snarare än dess värde. Över tid kom den kvinnliga krigaren i prosan dessutom allt tydligare att förknippas med arbetarklassen.¹⁶⁸

Berättelserna kan också speglas mot sedelärande berättelser, familjeromaner och den framväxande flickbokstraditionen i Tyskland, England och USA från 1880-talet. I dessa texter tillåts den förpubertala flickan vara pojkflicka, hysa typiskt pojkgiga intressen och tillfälligt göra uppror mot kvinnorollen – så länge hon i slutänden tämjs och återförs till en utvecklingsbana som leder mot att bli kvinna, ingå äktenskap, bilda familj och hem.¹⁶⁹

Det är svårt att veta i vilken grad författarna till de i artikeln analyserade verken tog del av samtida, internationella hjältnineballader och berättelser. De svenska upphovsmakarna var aktiva författare av följetonger, romaner, vetenskapliga artiklar och rapporter och ligger tillsammans bakom flera alster av varierad verkshöjd. En viktig aspekt är hur åtminstone tre av fyra uppvisar arbetserfarenhet och personliga insikter i olika delar av sjöfarten, kustliv och maritima sammanhang som har kunnat omsättas i prosa. Utöver att de kan placeras in i en följetongs- och romantradition, där till exempel förklädnad varit ett framstående tema, är det inte otänkbart att författarna har fikionaliserat egna upplevelser eller muntliga traditioner, händelser och motiv de hört talas om genom sin anknytning till den maritima världen, liksom fikionaliserat skriftliga och muntliga traditioner som funnits internationellt om människor i förklädnad i stort och kvinnor arbe-

tandes i manliga eller maritima branscher mer specifikt. Muntliga traditioner och tidningars kortfattade och stramt hållna notiser om avslöjade förklädda kvinnliga sjömän har givit utrymme för författarna att brodera ut i fiktiva narrativ.

Den absolut mest kända av upphovspersonerna, nu som då, är författaren bakom *Jungfrutornet*, Emilie Flygare-Carlén. Under den andra halvan av 1800-talet var hon den mest populära och översatta svenska författaren. Hon slog igenom internationellt på 1840-talet efter genombrottet med succéromanen *Rosen på Tistelön* från 1842. Hennes verk översattes till ett tjugotal europeiska språk och hon var en av sin tids mest lästa författare. I Sverige var hon först med att realistiskt skildra västkusten, skärgårdsmiljöer samt de "vanliga" arbetande samhällsklasserna i form av sjöfolk, fiskare, köpmannafamiljer och tulltjänstemän. Som barn uppväxt i Bohuslän, föredrog hon att följa med fadern – köpmannen och skutskepparen Roger Smith – på affärsresor till sjöss, tillbringa tid i hans handelsbod och lyssna på kustbornas historier ute å bryggan, snarare än att hjälpa sin mor Margareta Stiegler i köket. Hennes uppfostran var mer fri och mångsidig jämfört med många andra flickor vid samma tid. Modern främjade litteraturläsning i familjen och romanläsningen gjorde att Emilie så småningom insåg att hon själv kunde behärska genren.¹⁷⁰ Emilies författarskap bygger således mycket på de egna erfarenheter och upplevelser från sin uppväxt- och hemmiljö. Vid sexton års ålder får hon själv ansvara för driften av faderns båt *Kulten* och har därför kallats för "redare i kjol".¹⁷¹ Hennes kunskaper om både seglation, fartygstyper och sjöfart återfinns i skildringar i *Jungfrutornet* av fartygsbeskrivningar, arbete, sociala hierarkier och manövrar till havs. Kanske är det även den egna erfarenheten av segling och navigation som praktik som medför att *mamma styrman* får ha befäl ombord briggen *Flygfisken* utan att detta behöver bli berättelsens springande punkt, som skall utredas, ifrågasättas, moraliseras, eller korrigeras. Det faktum att *Jungfrutornet* skiljer sig från de övriga tre berättelserna på så vis att den kvinnliga förklädde sjömannen inte är i centrum av berättelsen, kan också medföra att varken uttalade åsikter eller underliggande budskap handlar om huruvida en kvinna kan vara en god sjöman eller inte, eller om hon hör hemma till sjöss eller på land och i ett hem.

Flygare-Carlén är känd för sina skildringar av komplexa kvinnopor-

trätt och kvinnans situation och hennes romaner uppfattades som inlägg i samtidens könsrollsdebatt.¹⁷² *Mamma styrmans* kärlek till sina turkiska byxor kan läsas i dialog med samtida emancipationsrörelser, där just kvinnobyxan blev en internationell symbol för kvinnors frihet. *Mamma styrman* blir därmed exempel för den fria kvinnan, som kan klä sig som hon vill, arbeta med vad hon vill och vara den hon vill – över trettio år innan en svensk kvinnlig dräktreform förespråkas.¹⁷³ För de övriga karaktärerna tycks byxor och manligt kodad klädsel mest fungera som en praktisk lösning och nödvändighet för könsöverskridandet – inte en form av frihet som eftersträvas i sig självt, som för *mamma styrman*/Susanne Ennes. *Mamma styrmans* personliga frihet uttrycks inte bara genom att hon är fri i sin klädsel utan också genom att hon fritt får röra sig fram och tillbaka mellan könsuttryck, identiteter och roller både till sjöss och på land. På så vis blir hon på samma gång ett uttryck för en moderniserings- och emancipationsprocess men samtidigt påminner hon om en tidigmodern individ, som inte är låst i vare sig yrkesidentitet eller personlighet, utan till och med kan röra sig mellan olika sociala kön och persona. Hon bryter därmed även mot samtida litterära sedeläror där ”pojkflickans” äventyr i en maskulin domän kan fungera utvecklande, men måste avslutas i samband med kvinnoblivandet.

Flygare-Carléns genombrottsroman *Rosen på Tistelön* markerar en klar uppdelning mellan kvinnornas sfär och vardagen i hemmet samt männens sfär i scenerna till sjöss.¹⁷⁴ I *Jungfrutornet* är både det Enneska hemmet och fartyget *mamma styrmans* domäner, där hon rör sig med en självklar pondus och som kvasikapten domderar både maken/kaptenen och besättningen. Det maritima rummet vidgas från att vara enbart manligt till att obestriddligen manövreras och upptas av en kvinna tillika skicklig sjöman. Epitetet *mamma styrman* förenar de båda domänerna och rollerna i en och samma person och karaktären kan både vara moder och skicklig sjöman och befäl samtidigt.

Mamma styrman uppvisar både viljestyrka och handlingskraft, men är ond, beräknande och allt annat än en hjältinga. Romanen erbjuder ingen förklaring till varför *mamma styrman* utvecklats till denna självupptagna och sluga personlighet. Att få ett utomäktenskapligt barn, Achilles, tillsammans med en afrikansk man som paret Ennes förslavat i sin männis-

kohandlande verksamhet, skulle kunna ha framställts som omoraliskt och fel. I stället är det genom kärleken till sonen och dennes försvunne och högt saknade pappa, som *mamma styrmans* omtänksamma och sympatiska drag skildras. Mellan raderna skymtas även hennes egen ofrihet och utsatta position, sedan hon som femtonårig bundits med äktenskapliga band till kapten Ennes – den man som haft vårdnaden om henne och uppfostrat henne sedan barnsben. *Mamma styrmans* domderande på fartyget *Flygfisken* och hennes försök till att tvinga världen att rätta sig efter hennes vilja, kan läsas som ett försök till att skapa personlig frihet och handlingsutrymme och återerövra den avsaknad av aktörskap och frivillighet som hon upplevt i sin barn- och ungdom. På så vis uppvisar berättelsen likheter med den internationella prosan vars narrativ utvecklar sig som en kvinnans frigörelse från en dålig sexuell relation och manligt förtryck.

Samtidigt lockar inte *Jungfrutornet* till sympati för *mamma styrman*. Hon passar inte in i mallen för balladens eller prosans hjältinga eller kvinnliga krigare. Briggen *Flygfisken* är ett slavskepp i triangelhandel mellan Afrika, Västindien och Göteborg – även om denna historia inte är i fokus i romanen. Hennes hänsynslöshet utmynnar i galenskap och besatthet av den unge kapten Jentzel. Även om *mamma styrman*/Susanne Ennes efter frigörelsen kan verka söka kärlek hon själv har valt, blir besattheten av Jentzel i stället ett uttryck för hennes fortsatta strävan efter kontroll och dominans. Då Albin Jentzel inte vill ha henne, försöker hon inte bara vid ett utan vid upprepade tillfällen att ta livet av Jentzels käraste Rosa, slå split emellan dem, och ta livet av både Jentzel, sig själv och sänka *Sjöfröken* och ta hela besättningen i graven.¹⁷⁵

En recension av *Jungfrutornet* fäster inte alls någon uppmärksamhet vid karaktären *mamma styrman*.¹⁷⁶ Andra recensenter ogillar henne. Någon detaljerad information om varför saknas, men karaktären missbehagar och beskrivs som ”temligen misslyckad.” eller ”helt och hållet osvensk och mestadels alldeles oqvinlig.”¹⁷⁷ En fjärde recensent undrar om ”en sådan karaktär, som *Mamma-Styrmans* kan anses lyckad och naturlig” men ber att frågan ”hemställas till mera sakkunnigas bedömande.”¹⁷⁸

Generellt har Flygare-Carlén prisats för sina skildringar av västkustens liv och miljöer. *Jungfrutornet* fick i pressen både ljumt bemötande samt beskrevs som ett ”mästerstycke”.¹⁷⁹ Signaturen ”G.H.M.” som recense-

rade *Jungfrutornet*, trodde att allmänheten skulle ge sitt bifall till romanen, och menade att det var "sällsamt, att ett fruntimmer förmår så framställa sjölivet, att icke blott den, som är bekant dermed, kan igenkänna det karakteristiska deraf, utan att hela allmänheten kan deruti finna ett lifligt intresse."¹⁸⁰ Karlskronatidningen *Najaden* menade att hennes många tidigare teckningar av skärgården, sjökaraktärer och sjölivet har varit mästerliga, men menar vidare att "[h]afvet, Skeppen, Fregatterne, de stora manövrerne – det är, måste vara, och kan icke annat än för henne förblifva ett *fremmande*, ett onaturligt element, der hon rör sig, med fremmande hjälp-trupper, osäkert, generadt, någon gång kanske misslyckadt."¹⁸¹ Recensionerna av *Jungfrutornet* visar därmed på en tydlig spänning mellan Flygare-Carléns faktiska erfarenheter av kust- och sjöliv, hennes förmåga att realistiskt gestalta detta i prosa och samtidens tvekan inför att en kvinnlig författare kunde göra anspråk på ett dessa maritima kontexter. Den maritima världen görs därmed manlig i praktiken såväl som i det litterära ägandet.

Författaren till *Svarta Jane* placerar *Svarta Jane* i ett nästan hundra år äldre samhälle. Bakom författarsignaturen Axel S-G gömmer sig Ernst Axel Ferdinand Sundberg. Sundberg var inte bara översättare och skribent i tidningar och tidskrifter, men även kamrer och kassör i Kongliga Direktionen öfver Allmänna Barnhusinrättningen i Stockholm.¹⁸² Hans koppling till det maritima är oklar men att döma av hans följetonger hade han ett intresse för och kunskap om svensk och finsk militärhistoria. Det är inte möjligt att säga så mycket om det publika mottagandet av *Svarta Jane* – inte heller av *Mamma Båtsman* – då recensioner inte återfunnits. Information om att nya nummer av *Svenska Familj-Journalen* utkommit, vari titeln *Svarta Jane* ingår, trycktes dock i lokalpressen.¹⁸³

Följetongen *Svarta Jane* är mer svårligen läst som ett inlägg som propagerar för kvinnors rätt till arbete inom sjöfarten. Möjligen kan den genom att skapa en äventyrlig skildring av uppdiktade personer placerade i ett historiskt skeende, lyfta fram förflutna verkligheter där kvinnor ändå kompetent kunde kliva fram och uträtta stordåd i maskulint kodade kontexter. Huvudpersonen Jane som sannolikt har verkliga personer som förebild är inte bara berättelsens hjältinna utan framhålls även som en kärleksfull och patriotiskt handlande förebild. Janes renhet och goda

karaktär förmedlas också genom hennes kvinnliga intresse: hon "till passion älskade blommor." Även hennes rum doftade angenämt av blommor och var förtjusande.¹⁸⁴ Informationen signalerar hur Jane, trots att hon levde i fattiga förhållanden, var en ärlig och ordentlig person.¹⁸⁵

I berättelsen agerar Jane på ett vis som kan betraktas som patriotiskt. Hon sätter Sveriges framtid först och kärleken till Paul i andra hand då hon fokuserar på att avslöja en sammansvärjelse av finska militärer och höjdare som vill avsätta kungen och förklara Finland självständigt.¹⁸⁶ Även hennes sista djärva handling som spränger skepp, manskap och ryska fiender i luften, blir i berättelsen en krigshandling för att främja fosterlandets seger mot fiendenationen. När de antrande ryssarna skadeskjuter kaptenen och fästmannen Paul, just då han skall kasta en brinnande lunta ned i luckan till krutdurken, kommer Jane till hans sida och kastar luntan som gör slut på samtliga förutom matrosen Jan. Utan att tveka offerar Jane sig själv, sin älskade, besättningen och fartyget för fosterlandet så att de inte skall falla i händerna på fiendenationen. Det är denna handling som får Jane att i folkmun leva vidare som mytisk hjältinna.

Samtidigt finns ett tydligt kärleksmotiv som kan ha varit en viktig ingrediens i skapandet av hjältinnan. Kärleken som ett motiv till förklädnaden framträder återigen som Janes drivkraft i berättelsens slutskede. Då Paul förvånat inser att det är Jane som omfamnar honom, svarar hon "'Ja, min Paul, jag är här, för att dö med dig.'¹⁸⁷ När Jane inser att Paul är döende, kan hon lika gärna dö tillsammans med honom. På så vis harmoniserar berättelsens sentimentala motiv främst med en internationell balladtradition som oftast slutar i kärlek, men också med romaner likt *The Pilot* från 1824, där den kvinnliga huvudpersonen förkläder sig i sjömanskläder i syfte att nå fram till sin fästman.¹⁸⁸ Kombinationen av trofast kärlek samt fosterlandet som motiv, medför att följetongen inte innehåller några tveksamheter gentemot Janes maritima intressen eller ageranden. Förklädnaden till sjöman blir ett medel som högaktas på samma vis som Engsstens och Hagbergs insatser vilka utlovades kunglig belöning. På så vis kan Jane – men också Christina – liknas vid den internationella 1800-talslitteraturens och -balladernas förklädda hjältinnor som publiken höll av på grund av deras förmåga att växa i mötet med sociala och ekonomiska svårigheter. Liksom i det internationella mottagandet av hjältinneporträtten,

kan Jane och Christina ses som framgångssagor över underklasskvinnor, vilka porträtterades som vackra individer, förtjänta av kärlek, modiga och dugliga i krig.¹⁸⁹

Bakom signaturen *Aldebaran*¹⁹⁰ som författat *Mamma Båtsman* finner vi Mårten Gabriel Leijonsköld Oxenstierna (1834–1905).¹⁹¹ Leijonsköld Oxenstierna kom från en adelssläkt, skrev i både *Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning* samt i *Familj-Journalen*, och gav ut flera ungdoms- och äventyrsromaner till sjöss, exempelvis *Konungens Kapare* om Lars Gathenhielm.¹⁹² Han var bland annat bosatt på Styrö Tången i Göteborgs södra skärgård och arbetade utöver författande och konstnärskap som kustrodare och kustvakt i Göteborgstrakten – vid Kalvsunds tullstation med stationeringar på bland andra Vrångö, Styrö, Käsö och Onsala – samt utforskade västkusten, England, och Medelhavet med sin jakt. Han studerade skärgårdens natur och befolkning, och samlade andras livsöden, vilka kom att präglade hans berättelser i författandet.¹⁹³ Han borde således vara väl bekant med ämbetspersoner samt maritima miljöer som förekommer i berättelsen *Mamma Båtsman*.

Följetongen *Mamma Båtsman* utspelar sig i ett förflutet 1700-tal och visar också likheter med samtidens internationella hjältnneberättelser, där Christina precis som Jane kan läsas som arbetarklasskvinnan som reser sig ur svårigheter och visar sig duglig i sitt arbete. Christinas könsöverskridande får negativa personliga konsekvenser då det uppdagas men uppfattas samtidigt inte enbart negativt av enstaka myndighetspersoner. Efter att skeppskamraten Kalle skvallrat för polisen hämtas Christina av densamma, förs till magistraten och döms till ett halvt års spinnhusarbete "för det hon förklädt sig i manskläder."¹⁹⁴ Vi kan ana att författaren själv inte anser handlingen motsvara ett brott som förtjänar sammanblandning med mord och annan kriminalitet eller fängelsevistelse som uppfostrande anstalt. Efter att hemligheten avslöjats ytterligare en gång, och hon berättat om sin levnadshistoria för lotsen och dennes vänner, spreds ryktet vidare. Kronolänsman Eiserman anser att "den olyckliga äfventyrskan" skall "såsom passlös" försändas till konungens befallningshavare i Göteborg.¹⁹⁵ I brittisk kontext har bestraffningen av verkliga kvinnor i manskläder just ofta fallit inom ramen motsvarande lösdriverilagen.¹⁹⁶ Landshövdingen i Göteborg, Samuel af Forselles, anser inte att något brott har begåtts: "Är

det icke som jag säger, sju tunnor tusan millioner granater till murvlar, som helt och hållet vill trampa ned en stackars människa bara för det, att hon är dugtig af sig och icke en kujon."¹⁹⁷ Landshövdingen menar således att Christinas agerande visar på självständighet och driftighet, vilket var högt värderade egenskaper. Som jämförelse ser Norena Shopland i en internationell kontext hur verkliga kvinnor som upptäckts ha arbetat som män ofta har fått stor sympati samt beröm för att vara ansvarstagande samhällsmedborgare, i en tid då fattigdom oftast betraktades som lathet och en brist hos individen.¹⁹⁸ Christina kan även tolkas som principfast, då hon väljer att lita på sin fästman som givit henne ett löfte, men av vilken hon blir sviken och får sona ett brott hon inte begått.¹⁹⁹

I ett brev till af Forselles från politieborgmästaren i Göteborg, refereras till Christinas tidigare bestraffningar och att hon i staden "för liderlighet eller vanart blifvit straffad."²⁰⁰ Detta menar landshövding af Forselles är vanrykten och litar mer på Christinas pastor, som menar att hon som född av äkta och kristliga föräldrar, alltid fört ett stilla liv och tagit del av nådemedlen. Han menar vidare att då hon rest utomlands klädd i manskläder för att undvika den "borgeliga skam" som hennes kända brott utsatt henne för, torde det inte anses som ett så ousäktligt brott.²⁰¹ Landshövdingen, som själv besökt Christina i häktet, beslutar sig i stället för att hjälpa henne att skapa en framtid och samlar därför in medel från givmilda göteborgare för att köpa hennes föräldrars stuga åt henne. I berättelsen finns såldes olika uppfattningar om huruvida en kvinnas förklädning i manskläder skall betraktas som en brottslig handling eller ett uttryck för ansvarstagande och driftighet. En pressrecension av andra upplagan av *Ur Folkets Lif. Fosterländska Berättelser* vari *Mamma Båtsman* ingår, lyfter just "den rörande berättelsen 'Mamma Båtsman'", och menar att den exemplifierar tidigare barbariska lagstiftning.²⁰² Det är sannolikt de bestraffningar som drabbar Christinas könsöverskridande klädsel som åsyftas här.

Vid ett tillfälle kallar landshövdingen Christina för flicka.²⁰³ Om hon i berättelsens början 1784 hade fästman och gav sig ut med en ostindiefarare bör hon år 1797 varit en ung kvinna någonstans mellan absolut lägst tjugotre år till att ha passerat trettioårsstrecket. Som syns i artikelns ovanstående analys, har Jane, Christina och Gerda innan förvandlingen benämnts som just flickor. Norena Shopland menar att 1800-talets

användning av ordet "flicka" avsåg att understryka kvinnors underlägsenhet i förhållande till män.²⁰⁴ Benämningen flicka blir i berättelserna ett sätt att förminska kvinnornas aktörskap och förvandlar dem till varelser i behov av en hjälpande hand, snarare än självgående och driftiga personer som lyckats ta sig fram i världen som yrkessjömän. Samtidigt kan "flicka" fungera förlåtande, då den samtida internationella litteraturen kunde acceptera att flickor levde fritt en period under vilken de drogs till pojkrollen. Som vuxen kvinna kunde detta dock inte accepteras men pojkskapet kunde fungera som en parentes för flickan som ville förbättra villkoren som kvinna.²⁰⁵

I Christinas fall står benämningen "flicka" i kontrast till hennes epitetsom berättelsen är uppkallad efter, nämligen "mamma". Berättelsen manövrerar Christina tillbaka till landbacken, föräldrahemmet och hennes sjömanskarriär upphör. Narrativet tar liksom i *mamma styrmans* fall avstamp i en dålig relation. Berättelsen avslutas inte i en kärleksrelation, som för hjältinnan Jane, men väl tillbaka i en domestisk miljö. Då Christina fått sina föräldrars stuga till skänks, öppnar hon där en småbarnsskola och kallas allmänt, "såväl i trakten som af de små, för 'mamma båtsman'".²⁰⁶ Det tidigare stigma hon burit som ung är därmed undanröjt och ersatt av nyfikenhet och till och med uppskattning. Som vuxen kvinna kan hennes äventyr som flicka nu ses som en del av hennes livserfarenhet, något som inte längre behöver moraliseras utan i stället framstår som en förklaring till den auktoritet och respekt hon kommit att åtnjuta.

Funktionen som lärarinna ligger troligen bakom epitetet *mamma*, även om hon själv inte uppges få några egna barn. Benämningen signalerar återställandet till den uppfostrande och omvårdande kvinnorollen som var ett tydligt ideal i författarens samtid. Liksom för *mamma styrman*, gör dock kombinationen *mamma* med epitetet *båtsman* att den tidigare yrkesrollen inte fråntas. Tillsammans skapar begreppen en annorlundahet, det som gör berättelsen värd att berätta.

Romanen *Kvinnan som tog hyra* publiceras 1921 och kom att recenserades och marknadsföras i dagspressen. Upphovspersonen Olof Traung (1888–1958) som ligger bakom pseudonymen *Sam Ritzler*, var bosatt och verksam i Göteborgsområdet. Traung var sjöman och sjökapten samt verksam bland annat som chef på Sjömannasällskapets skolfartyg

Benjamin, chef på Sjöfartsmuseet i Göteborg, ordförande i Göteborgs Sjöscoutkår och korresponderande ledamot i Örlogsmannasällskapet. Utöver *Kvinnan som tog hyra* författade Traung genom sin pseudonym Ritzler romanen *Med styrman Gathenhielm till Canton uti China*.²⁰⁷ Traung efterlämnar i sitt eget namn även en samling fackartiklar och -skrifter genom vilka hans nautiska och maritima kunskaper förmedlas.

I romanen *Kvinnan som tog hyra* visar sig Gerda liksom de övriga kvinnorna i berättelserna, duglig, men också lojal mot sina skeppskamrater. Även om hon agerar hjältemodigt – då hon stoppar det dödliga knivhugget – är berättelsen inte en hjältinneskildring i samma bemärkelse som *Mamma Båtsman* och framför allt *Svarta Jane*. Genom att ändå placera en kvinna i rollen som en duglig och lojal sjöman, som en av ombordfolket, blir romanen i stort en motröst mot förbudsidkarna. Ändå är romanen inte fri från begrundan om kvinnans roll och förmåga i samhället – trots hennes duglighet. Då diktjaget Sam i *Kvinnan som tog hyra* upptäcker att hans skeppskamrat Axel är den unga kvinnan Gerda börjar han att grubbla men då varken övriga skeppskamrater, kaptenen, eller myndigheter får kännedom om vad som pågår får Gerda därför heller inte känna av några formella åtgärder.

Det är hennes egna skuldkänslor, framkallade genom att hon lämnat och förlett sina föräldrar till att tro att hon är död, som är en faktor som gör att sjömanslivet inte förblir den form av frihet hon har längtat efter. Likaså plågas hon av att ensam bära på sin hemlighet och berättar för Sam att "[d]et är som om tomheten ville suga livet ur mig, tomheten att icke ha någon att anförtro sig till. I två år har jag levt på sjön, nej icke levt, jag har jagats som en fredlös. Jag gav mig till det, därför att jag ville det, därför att jag aldrig skulle ha kunnat leva utan det."²⁰⁸ Den starka personliga längtan om att gå till sjöss har fått stå över allt annat, men står sig i slutänden slätt mot sveket mot föräldrarna därhemma.

Även om Sam fortsätter att vara Axels vän ser beskrivningen av denne olika ut före och efter avslöjandet. Som Axel är han "en bildad och renhjärtad ung finne", den "entusiastiske unge finnen" eller helt enkelt beskriven som en ung sjöman.²⁰⁹ Som avslöjad beskrivs också Gerda som ung men oftare som "flicka", "lilla flicka", "stackars lilla flicka" eller en "gråtande liten flicka".²¹⁰ Sam känner att ödet har skickat "denna lilla

varelse i min väg och jag måste skydda henne.”²¹¹ Han uttrycker sig kring Gerda, ”denna lilla varelse, som slungats i mina armar.”²¹² Som kontrast mot detta förhållningssätt får han dubier inför att han talar till henne som en liten skyddsling: ”Hon var ju ändå min kamrat, den oförvägne, hurtige sjömansbrodern. Hade jag rätt att sitta och dalta med henne, som om hon varit – bara en vanlig liten kvinna?”²¹³ Sams grubbel ger uttryck för aktuella diskussioner om kvinnors förmåga och vara i branscher som traditionellt ansetts som manliga domäner. Han förstår att hennes liv måste vara frigiort och starkt och att hon alltså inte kan vara en *vanlig liten kvinna*.²¹⁴ Sam har således inga höga tankar om det täcka könet som helhet men ser hur individen – i detta fall Gerda som motsvarar den nya tidens kvinna – kan axla rollen som sjöman. Varken denna eller någon av de andra berättelserna tvivlar på kvinnornas förmågor och kompetens till sjöss och i *Kvinnan som tog hyra* är återställandet tillbaka till kvinna inte en omedelbar åtgärd, även om det är berättelsens slutmål. Sam accepterar att arbeta vidare tillsammans med Axel som skeppskamrat efter att han fått reda på hennes kvinnliga identitet. Axel finner rent av att det är enkelt att umgås med henne som kvinna och skyller kvinnor som kollektiv för att det råder allmän misstämning och brist på förtroende könen emellan:

Om kvinnorna, i stället för att med koketteri vädja till männens erotiska känslor, kände sig själva som mannens jämlikar och, föraktade en hycklad hängivenhet, läto ett orätt [...] kamratligt förtroende till sin manliga väns sanna gagn ge livet en fastare grund! Helt säkert skulle könsliga laster och synder i och därmed reduceras, äktenskapliga helveten skulle upphöra, på samma gång en större harmoni uppstode mellan man och kvinna, kvinna och man. Skörlevnad och smygande laster skulle falla bort, prostitutionen skulle begrava sig i sin egen smuts.²¹⁵

Sams resonemang ger uttryck för en moraliserande syn där kvinnors underordning och utsatthet ses som ett resultat av deras egen oförmåga att uppträda som jämlikar. Det är, enligt honom, kvinnors koketteri och hycklade hängivenhet som orsakar bristande förtroende och ger upphov till samhälleliga problem som äktenskaplig olycka och prostitution. Denna generalisering ställs i kontrast till hans syn på Gerda, som han betraktar som ett undantag från regeln. I hans ögon har hon frigiort sig från dessa

destruktiva mönster och uppträder med den rakryggade självklarhet han efterlyser. Gerda framstår därmed som en föregångare och en kvinna som vägrar underordning, tar kontroll över sitt liv och präglas av vad Sam beskriver som ”en djärv och ren personlighets adel.” För Sam framstår Gerda som en idealgestalt som ”i sitt självvalda öde som något stort, rikt, ojämförligt skönt: en människa, som våga resa sig över tingens hårda tryck, bryta sig en självisk – i ordets höga betydelse – väg, besegrande motståndet – därför att hjärtats röst är henne förmer än konvens, ja, till och med föräldraömhets.”²¹⁶ Det är knappast troligt att Sam menar att samtliga kvinnor skall bege sig in i manliga yrken under förklädnad, men genom sin beundran för Gerda uttrycker han respekt för kvinnlig självständighet och mod att trotsa normer och samhällets förväntningar. Gerda blir därmed både ett undantag från det kvinnliga kollektivet Sam kritiserar, och ett exempel på den typ av emancipation han ändå verkar beundra.

Gerdas bror Gösta blir till skillnad mot Sam, inte alls glad över att få möta henne på andra sidan jordklotet i sjömansrollen. Han frågar retoriskt ”[v]em är du också? Ruinen av något som en gång var oss kärast av allt. En kvinna, som levt bland råa karlar, som sänkt sig till den uslaste smuts. Ty ingen kvinna kan gå ren ur den dy, som dragit många starka män till botten.”²¹⁷ Brodern ser inte alls livsvalet som ett uttryck för en stark och djärv personlighet, utan tvärtom som ett uttryck för en fallen kvinna som inte kan återställas.

Efter ett antal år och strapatser till sjöss återvänder dock Gerda själv-mant till hemmet och till sina föräldrar, då sorgen över förlusten blivit för stora. Familjen, längtan och självavandorna blir faktorer som lockar henne från havet tillbaka till hemmet. Den verkliga Axel Bergman, den vars identitet hon antagit, är förälskad i henne och följer vid hennes sida. Sam inser slutligen att Gerda framstår ”som den fullständiga jämlike” men romanen får samtidigt en återställande avslutning där hon upphör att vara den ”käcke sjömannen” Axel och återgår till land och sin kvinnliga identitet. Tiden som yrkessjöman blir en parentes i livet.²¹⁸ Trots att hon följt sin högsta önskan att bli sjöman på de sju haven, och inte uttalat ett ord som kan likna intresse över varken Axel Bergman eller äktenskap, återvänder hon hem för att inte bara återställas till kvinna utan även ingå äktenskap med Axel. Romanen är därmed både motsägelsefull och traditionell i sitt

budskap. Å ena sidan motsvarar Gerda den nya, moderna kvinnan som valt att skapa sin frihet och självständighet genom yrkesarbetet i en maritima värld – vilken i praktiken blev mer öppen för kvinnor, även om den diskursiva debatten också försökte att motverka denna utveckling. Å andra sidan bär romanen på en traditionalism då den samtidigt manövrerar tillbaka den unga självständiga kvinnan till hemmet och äktenskapets band.²¹⁹

A-B Nautics Förlag som låg bakom utgivningen av Sam Ritzlers *Kvinnan som tog hyra* beskriver i tidningsannonseringar romanen som "medryckande" och "underbar", om "familjeflickan som fick uppleva sjömanslivets sol- och skuggsidor", eller "levde sjömanslivet helt och fullt under en världsomsegling".²²⁰ Mottagandet av romanen är i mycket positivt – även om invändningar mot den kvinnliga karaktären finns. Recensenten "Homo." menar att romanen är samling "käckt nedskrivna upplevelser från havet" och att författaren utan tvekan har upplevt en stor del av skildringarna. Hur mycket sanning det ligger i att en kvinna tar hyra på ett fartyg "och naturligtvis i manlig dräkt" kan inte recensenten avgöra. Även om han känner till fall från Amerika där kvinnor även fört befäl, så menar han att det låter förbluffande. Recensenten – som själv hintar om sin sjöerfarenhet – skriver vidare att han "aldrig i mitt 'långa levande liv' hört talas om att en kvinna, som skrudat sig i manlig dräkt, tagit hyra som gast ombord å ett s v e n s k t fartyg." För det första anser recensenten det outhärdligt att tänka på hur en flicka dagligen och stundligen fått utstå "de ohyfsade sjögastarnas ofta hårresande cyniska språk" – inte helt olikt Gerdas bror Göstas synsätt alltså. För det andra anser recensenten "att havet borde få tillhöra oss män." Var sak på sin plats: "Mannen på havet, kvinnan på jorden, änglarna i himmelen och bänglarna i Hades!"²²¹ Invändningen mot romanens kvinnliga karaktär rör inte att kvinnor skulle vara oförmögna till sjömanskapet utan snarare att de inte bör utsättas för den råa jargongen. Främst handlar recensentens skeptiska ton kanske om ett motstånd mot kvinnors närvaro till sjöss vilket också fungerar som en försvarshandling för den rådande könsordningen och ett försök att bevara havet som ett manligt kodat rum.

Recensenten "-SS-" är än mer skeptisk. Denne menar att flickans val av levnadsbana är besynnerlig och att man inte tror "på en så enastående äventyrlig läggning hos en ung dam." Avgörande för recensenten är dock

att "det är absolut otänkbart för en flicka att i ett par år leva oavslöjad bland den brokiga manfolksflocken i en skans."²²² Här blir en kvinnas lockelse till sjömansyrket samt det praktiska döljandet av det kvinnliga könet de stora knäckfrågorna.

Signaturen "X." är också övertygad om att "boken är skriven av en som själv varit med" och menar att själva titeln retar nyfikenheten och lockar till läsning. Recensenten menar att det sedan ångfartygens tillkomst är vanligt att se kvinnor i olika service- och kökstjänster men att romanen skildrar något helt annat. Gerda, återges som en hjältinna och som "en bildad kvinna, som utklädd till man tager hyra som vanlig enkel sjöman" och som spenderar flera år i avlägsna farvatten och delar minimala gemensamhetslogement ombord med manskapet. Inga egentliga invändningar finns mot denna situation men recensenten menar att Ritzler möjligen har "tagit en smula för hårt i det något ömtåliga ämnet."²²³ Ytterligare en recensent kallar romanen för "ett högst ovanligt äventyr till sjöss", men en spännande berättelse om "den unge matrosen, som befinnes vara en ung ren kvinna". Skribenten stör sig på författarens "kvasifilosofiska spekulationer" men uttalar sig inte i övrigt om karaktären Gerda eller kvinnor till sjöss generellt.²²⁴ Sammanfattningsvis präglas recensionerna av en blandning av fascination, skepsis och beundran. Romanens tematik anses djärv men lockande, kvinnans roll till sjöss både provocerande och inspirerande. Läsarna verkar dock gilla romanen, eftersom den första upplagan sålde slut på bara några veckor.²²⁵

Avslutning

Slutdiskussion

Syftet med denna artikel har varit att undersöka hur kvinnliga, förklädda sjömän och kvinnligt sjömanskap gestaltas i svensk sjöfiktio mellan 1848 och 1921, och likaså vad dessa skildringar, skönlitteraturen och dess mottagande i samtiden kan säga om samtidens föreställningar om kvinnors arbete, frihet och agens i maritima miljöer. Artikeln bidrar till att belysa en i Sverige relativt utforskad praktik av förklädda kvinnliga sjömän med hjälp av sjöfiktionen som resurs.

Artikeln visar att svensk sjöfiktio – betraktad som historisk källa, artefakt och aktör – på ett unikt sätt synliggör hur kvinnors arbete och närvaro i maritima miljöer föreställdes, förhandlades, försköts och begränsades under perioden 1848–1921. Genom att förena konceptet *könade rum* med ett historiskt genusteoretiskt perspektiv, framträder fiktionen som en plats där könsgränser både kunde överskridas och återställas. Härmed synliggörs hur kvinnornas förflyttning från land till hav innebar en passage mellan olika könskodade sfärer, där deras handlingsutrymme både vidgades och villkorades. Analysen visar hur de kvinnliga karaktärerna var bärare av bredare kulturella föreställningar om kön, arbete och samhällsordning samt att fiktionen gav dessa kvinnor en aktiv roll i maritima rum som normalt var stängda för dem – ofta som skickliga sjömän och lojala besättningsmedlemmar, ibland som hjältinnor – samtidigt som berättelserna ofta återställer gränserna när deras kvinnliga kroppar avslöjas. De fiktiva skildringarna av förklädda kvinnliga sjömän är inte enbart en fantasifull expansion av påhittade kvinnor och deras öden, arbeten och prövningar under sin karriär i en maskulin sfär. Karaktärerna används som figurer för att pröva och förhandla gränserna mellan kvinnligt och manligt, land och hav, hem och fartyg och fiktionen utgör därmed ett rikt källmaterial för att undersöka historiska genuspraktiker och hur förhandlingar kring rum, identitet, handlingsutrymme och emancipation formades, prövades och förändrades under en tid av djupgående samhällsomvandling.

Analysens underteman behandlar orsaker till transformationen och den rumslig förflyttningen från land till hav; kroppslig representation; karak-

tärernas sjömanskap och yrkesskicklighet; avslöjandet av deras kvinnliga kropp och identitet; fiktionens och författarnas moraliska budskap och emottagande i pressen.

I den svenska sjöfiktionen framstår steget från kvinna till yrkessjöman inte som ett tillfälligt infall utan som ett resultat av en redan existerande förankring i kustmiljöer och praktisk erfarenhet av båtar, rodd och seglation. Karaktärernas maritima kunskaper och rörelsefrihet i kustens gränzon gör övergången till yrkessjöman begriplig och legitim. Deras androgyna eller annorlunda form av kvinnlig skönhet förstärker bilden av naturlig duglighet i ett manligt kodat yrke. Således sker i kvinnornas fall inte en slumpmässig flykt in i det maskulina, utan det motsvarar en konsekvent rörelse från kustnära erfarenheter in i yrkessjömanskapet. Förklädnaden och den nya identiteten blir ett uttryck för en vilja till emancipationen men är samtidigt en nödvändig och praktisk strategi för att få tillträde till ett yrke i ett fält de redan är delvis hemmastadda i.

I artikelns empiriska material framträder de förklädda kvinnliga sjömännen som aktörer som både drar nytta av den äldre genusordningens rörlighet och samtidigt måste konfrontera den framväxande tvåkönsmodellens rumsliga och sociala begränsningar. Karaktärernas inträde i sjömansyrket kräver både en symbolisk och en rumslig förflyttning mellan könade rum, från det begränsande livet på land till det expansiva havsrummet. För att vinna tillträde krävs utöver en fysisk rörelse även ett transformativt moment där kvinnorna måste anta ett nytt genusuttryck och en ny kroppslig presentation genom kläder, hår, namn och kroppsspråk, vilket i sin tur möjliggör en ny form av subjektivitet. Själva rörelsen i rummet, deras mobilitet, fungerar som markör för deras ursprung i de lägre samhällsklasserna. Den solbrända hyn, händerna härdade av saltvatten och arbete i det fria samt den bestämda blicken framträder som kroppsliga markörer för duglighet, yrkesskicklighet och handlingskraft, som både den sjöfarande kvinnan samt den kvinnliga sjömannen i manlig förklädnad kan inneha. Kroppen materialiserar således både klasstillhörighet och kompetens. Kroppen fungerar som ett redskap för överskridandet men också som begränsning. Vissa fysiska drag legitimerar kvinnornas rörelse in i det maritima rummet, medan andra kvarstår som tecken på ett kvinnligt biologiskt kön som samtiden ansåg omöjligt att helt överskrida. Samtidigt är det

tydligt att dessa biologiska markörer eller tänkta kvinnliga egenskaper inte står i vägen för kvinnornas möjligheter att bli skickliga sjömän.

I berättelserna framträder en uppsättning återkommande motiv till kvinnornas steg från landbaserat liv till maritim tillvaro. Havet framstår i berättelserna som mer än en fysisk plats – det är det "ute" som Christina i *Mamma Båtsman* benämner som frihetens rum: "*Ute, ute är jag fri.*" Liksom Christina laddar även Gerda ordet *ute* symboliskt med föreställningar om det vidsträckta och gränslösa som möjliggör olika former av *frihet*. Friheten är frihet *från* vad som kan klassificeras som externa, strukturella "pushfaktorer": social skam och stigma, fattigdom, könsroller, och begränsade möjligheter i samhället och livet som kvinna. Samtidigt aktiveras "pullfaktorer" som sjöfartens löfte om frihet *till*: äventyr, handlingsutrymme och möjlighet till ett yrkesliv bortom könets begränsningar. Friheten består i möjligheten att leva livet på egna villkor, arbeta, röra sig, upptäcka världen, klä sig i byxor och definiera sig själv bortom det kön och den sociala position man fötts till. För *Svarta Jane* är drivkraften en kombination av pushfaktorerna stigma, föräldrar- och hemlöshet samt pullfaktorerna kärlek och patriotism, för *Mamma Båtsman* en flykt från skam och stigma som förhindrar vidare tjänst och försörjning, för Gerda i *Kvinnan som tog hyra* är det havets kall och längtan efter självförverkligande och det okända, och för Susanne i *Jungfrutornet* en strävan efter självständighet efter en uppväxt präglad av underordning och utnyttjande. Friheten är dock ofta temporär och villkorad. Den kräver att individen frångår sin samhälleligt givna identitet, antar ett annat kön, upprätthåller masken och byter rumslighet. Det är först inordnad i en strikt manlig och hierarkisk miljö som de kvinnliga karaktärerna kan uppnå en form av frihet från samtidens könsordning och begränsningar. Friheten blir därmed paradoxal, genom att den möjliggörs genom anpassning till, snarare än omkullkastande av, den rådande ordningen.

De kvinnliga karaktärerna uppvisar genomgående gott sjömanskap. De är kunniga, arbetsamma och lojala. Fiktionen låter dem behärska sjömansyrkets praktiker med lika stor eller större skicklighet än sina manliga kollegor. I *Svarta Jane*, *Mamma Båtsman* och *Kvinnan som tog hyra* framhålls kvinnorna som modiga, plikttrogna och solidariska, medan Flygare-Carléns *Jungfrutornet* skildrar den förklädda kvinnan i befälsställning som

obestridligt yrkesskicklig men samtidigt högst osympatisk. Karaktärernas titlar och positioner vittnar om deras gedigna erfarenhetsbaserade kunskap och skicklighet erhållen genom år av arbete, vilket låtit dem klättra i hierarkier. Deras goda sjömanskap får dock inte status som en professionell kompetens i egen rätt utan skickligheten motiveras genom patriotism, kärlek eller självuppooffring – värden som förankrar kvinnans handlande i det moraliskt goda snarare än i yrkets praktik. Genom dessa villkor speglar fiktionen samtida genusordningar där kvinnors duglighet kan beundras men ännu inte fullt ut accepteras.

Sjömanskapet i manlig förklädnad framstår i berättelserna – förutom *Jungfrutornet* – dock som en parentes i livet snarare än en permanent förändring. Det motsvarar en period som kan tillåtas och beundras så länge den avslutas. Skillnaderna mellan manligt och kvinnligt författarskap, eller författarskap över tid, blir i denna artikel också tydliga. De manliga författarna manövrerar i olika hastighet tillbaka kvinnorna till sin "rätta" plats genom ett slutgiltigt avslöjande eller återställande, där kroppens kön i slutändan avslöjar "sanningen". Trots att karaktärerna har utfört sitt arbete med bravur, återtänks eller ifrågasätts deras yrkesidentitet i samma ögonblick som deras biologiska kön avslöjas. De är inte längre sjömän, utan kvinnor – och det är i denna identitet som berättelsen måste sluta. Här uppstår ibland en spänning mellan berättelsernas moraliska ramverk och karaktärernas egna drivkrafter. Medan de subjektiva motiven – såsom längtan efter frihet, arbete och havet – driver handlingen framåt, kolliderar dessa ofta med berättelsens normativa förväntningar på ånger, återställande och heteronormativ harmoni. Incidenter eller olyckor (inte dåligt utfört arbete) leder till avslöjandet av den kvinnliga kroppen – ett fall från riggen, en hatt som faller av – och fungerar som litterära ritualer som återställer den sociala ordningen. Det kvinnliga könet måste synliggöras för att könsgränserna ska bestå. Samtidigt blir själva behovet av avslöjande en påminnelse om hur bräcklig denna ordning är.

Det är endast i det tidigaste och kvinnliga författarskapet som den könsöverskridande karaktären *mamma styrman* slipper återställande och tillåts att upprepat röra sig fritt mellan rumsligheterna land och hav och mellan sina identiteter, där styrmansrollen snarast framstår som hennes sanna och självvalda persona. Karaktären får röra sig mellan genus och identiteter –

styrmannen, fru Susanne Ennes samt den amerikanske matrosen John – och måste inte välja eller återställas till något av dem. På så vis exemplifierar *mamma styrman* en tidigmodern identitetsuppfattning där socialt kön, eller genus, är avgörande framför biologiskt kön. I offentliga sammanhang anpassar sig fru Ennes till rådande könskodade klädedräkter men bär byxor i privata sammanhang och yrkessammanhang som *mamma styrman*.

Flygare-Carléns karaktär är inte en idealiserad hjälte utan en kapabel, men demoniserad figur som rör sig i både kvinnliga och manliga rum, och utmanar på så vis rummens könade ordning. Den moraliska sanktionen riktas i berättelsen mot hennes karaktär och begär, snarare än mot hennes överskridande av könade rum i sig. I de manliga författarskapen däremot, tenderar den sjöfarande kvinnan att idealiseras, ofta genom sentimentalitet, oskuldssfullhet och patriotism. Fiktionen präglas därmed av en dubbelhet, då den bekräftar de konventionella könsgränserna men gör det genom berättelser som samtidigt visar hur dessa gränser kan överskridas. Den kvinnliga sjömannen blir både en avvikelse och ett bevis på kvinnlig duglighet, ett hot och en förebild på samma gång. Å ena sidan bekräftas de konventionella könsgränserna genom avslöjandet av det biologiska, "verkliga" könet och de moraliska förväntningar som följde därav, å andra sidan möjliggjorde själva fiktionen en subversiv föreställningsvärld där kvinnor kunde verka kompetent i typiskt manliga sfärer. På så sätt skapade skönlitteratur och även påföljande pressdiskussioner ett kulturellt utrymme där tanken på kvinnors maritima kapabilitet kunde prövas, om än ofta inom ramen för fiktionens och det moraliska budskapets begränsningar. Trots ett eventuellt återställande, är det i själva viljan att röra sig bort från det givna som berättelsernas subversiva potential faktiskt ligger – oavsett om denna vilja till slut disciplineras eller inte.

Sjöfiktionens olika tidsaspekter är även bärande. Det är betydelsefullt att de analyserade berättelserna alla i någon mån är skrivna i ett retrospektiv och placerar den överskridande kvinnan i en förfluten kontext snarare än i samtiden. Följetongerna *Svarta Jane* från 1869 och *Mamma Båtsman* från 1873 är dock de som placerar sin berättelse längst bort, i ett förflutet 1700-tal, där karaktärerna tydligt blir hjältingar vars bedrifter och minne vördas av eftervärlden. På så vis motsvarar verken hjältingeberättelser som internationellt var som mest populära under 1700-talet men

som uppenbarligen fortfarande var gångbara i Sverige under sent 1800-tal. Historiseringen skapar också ett kulturellt säkerhetsavstånd som möjliggör kvinnlig agens utan att direkt utmana gällande könsordning. Genom att den förklädda kvinnliga sjömannen verkar i epoker präglade av krig, seglation och yttre fara, legitimeras överskridandet som undantagsfall, knutet till särskilda historiska villkor. Denna fikcionaliserade förflutenhet öppnar också upp för diskussion om kvinnors kapabilitet, vilja och plats i det maritima rummet, och gör det möjligt att föreställa sig en genusmässigt mer porös maritim historia. Det maritima rummet framstår i tanken därmed som förändringsbart – om än tillfälligt och villkorat – också för kvinnor. Fiktionen blir därför en plats där samtiden övar sig i att tänka sig att arbete, kompetens och mod inte nödvändigtvis behöver ha kön.

Samtidigt syns en tydlig förändring inom verken över tid. 1800-talets sjöfiktion analyserad i artikeln var starkt präglad av den internationella samtida äventyrsgenrens logik som var öppen för mer radikala föreställningar om kvinnlig handlingskraft och kunde hylla den förklädda kvinnan som hjältinga och patriot. Den äldsta av dem, *Jungfrutornet* från 1848, är äventyrlig, men annorlunda på så vis att den förklädda kvinnan är varken hjältinga eller moraliskt och dygdigt rättesnöre som Jane och Christina i följetongerna från 1869 och 1873. I kontrast framstår 1921 års roman som betydligt mer ambivalent och traditionell – rent av omodern i relation till 1848 års verk. Även om Gerda/Axel erkänns som en skicklig och lojal sjöman, återförs hon till slut inte bara till sin kvinnlighet och till land, men också till ett hem och äktenskap som hon inte alls artikulerat något intresse för i berättelsen. Även om romanen av samtida recensenter uppfattades som äventyrlig, är äventyrshjältinnan nedtonad. Den lyfter den kvinnliga sjömannens solidaritet, kompetens och duglighet i yrket och vidgar tanken på kvinnan i rollen som yrkessjöman. Detta torde inte vara särskilt radikalt i en tid där en successiv vidgning av det maritima rummet för kvinnlig närvaro pågick i praktiken men den kan samtidigt läsas som ett inlägg mot samtidens starka motstånd inom sjöfartens egna institutioner. Däremot talar verket inte för "den nya kvinnans" självständiga liv och vara, utan den kvinnliga sjömannen måste återställas, "tuktas" och anpassas till den traditionella normen och manövreras tillbaka till hemmet och äktenskap.

Karaktärernas ålder under den könsöverskridande perioden har även betydelse. En påstådd ung ålder eller flickighet kan å ena sidan verka förminskande och frånta den agens och kompetens karaktären uppnått genom sitt arbete. Å andra sidan, kunde en flicka i samtida litteratur tillåtas större svängrum och avsteg från kvinnliga normer. Dragningen till typiskt pojkgiga domäner kunde vara en del i kvinnovardandet, medan den vuxna kvinnan behövde återföras till traditionella kvinnoroller – oavsett samtidens faktiska exempel på "nya kvinnor" som kunde avstå äktenskap. *Mamma styrman* avviker således som vuxen kvinna från litterära troper även i detta fall, medan för de övriga karaktärerna blir den unga åldern möjligen en förklarande och förlåtande aspekt, så länge hon sedan återställs och plockas ur den maskulina yrkessfären och miljön.

Den svenska sjöfiktionen kan relateras till internationella litterära genrer där en förklädd flicka eller kvinna utgör hjälthinna eller sedelärande exempel. Likaså kan den svenska sjöfiktionen analyserad i artikeln, visa exempel på bärande litterära troper som även är utmärkande för flickboks-genren under svenskt 1980-tal. Trots att sjöfiktionen därmed kan förväntas styras av genrestämda konventioner och regler i någon mån fråntas den inte från sin potential till att inverka på läsares föreställningar om kvinnor i en traditionell maskulin yrkessfär, eller samtida debatt. Litteraturen och dåtidens reception av den, speglar inte bara samtida föreställningar om ideal, kön och arbete, eller fantiserar om förflutna eller framtida verkligheter för kvinnor till sjöss; de bidrog också till att forma föreställningarna, ge perspektiv på samtiden och hade möjlighet att provocera och utmana samtidens normer och försanthållanden.

Fiktionen reproducerar alltså samtidens genusföreställningar, men har också möjlighet att skapa sprickor i dem. Den fiktiva texten kan fungera både som inspiration och varning, både som möjliggörande och begränsande. Fiktionen gör det möjligt att tänka sig mer porösa och flexibla könsgränser till sjöss, men kan samtidigt insistera på att upprätthålla samtidens normativa tvåkönssystem. De motsägelser och dubbla budskap som präglar berättelserna rymmer både nyfikenhet och motstånd och återger den samtida ambivalensen inför kvinnor i traditionellt manliga yrken. Kvinnornas duglighet väcker beundran men också oro inför att könsgränser tillfälligt upphävs. I mötet mellan kvinnan och det maskulint kodade

rummet – havet – synliggörs därmed en osäkerhet inför vad som händer när arbete och kön inte längre sammanfaller. Genom sin narrativt möjliggjorda frihet kan litteraturen pröva det ännu otillåtna, tänja på det möjliga, och låta kvinnor agera i roller som den samtida verkligheten ännu stängde ute eller försökte stänga ute. Att berättelserna ibland mottogs med skepsis, uppskattning eller förundran visar att kvinnors duglighet till sjöss var okontroversiell eller otänkbar, bara undantagsmässig. Genom att skapa föreställningsvärldar där kvinnor kan uppträda som yrkesskickliga sjömän, vidgades det maritima rummet åtminstone i tanken.

Summary in English

This article examines how disguised female sailors and their seamanship are portrayed in Swedish maritime fiction between 1848 and 1921 and explores what these depictions – together with their contemporary reception – reveal about prevailing notions of women's work, freedom, and agency in maritime environments. Treating fiction as a historical source, artefact, and cultural actor, the study highlights an underexplored practice and demonstrates how female characters embody broader cultural imaginaries of gender, labour, and social order, while fiction itself grants them active roles in maritime spaces normally closed to women.

Using gendered spaces as an analytical lens, the analysis shows that the transition from land to sea involved crossing physical and symbolic boundaries that temporarily expanded women's room for action but ultimately remained conditional. Maritime fiction thus provided a space in which women's access to seafaring could be imaginatively expanded, tested, or disciplined.

Although the stories allow women to act as skilled sailors, loyal crew members, or heroines, they often reassert gender norms through moments of bodily revelation. Only in the earliest work from 1848 does the cross-gendered character evoke an early modern conception of identity in which social gender, rather than biological sex, is decisive – allowing her to move freely between roles and operate in both physically and symbolically male and female spaces without moral retribution. Over time, the texts display

increasing ambivalence: the works from 1869 and 1873 retain elements of the international eighteenth-century heroine tradition, while the 1921 novel is more traditional, acknowledging women's competence at sea but ultimately reinstating domestic and gendered boundaries even as it implicitly challenges contemporary efforts to exclude women from seafaring trades.

The analysis identifies five thematic areas. First, the *transition from seafaring woman to seaman* reveals a spatial and social shift from the domestic sphere to the masculine world of the sea, a move grounded in the women's working-class backgrounds and maritime familiarity. Second, *bodies and appearances* become key markers of both gender and class: sunburnt skin, calloused hands, and a determined gaze signal activity, competence, and social position while simultaneously enabling gender passing. Third, the theme of *female seamanship in male disguise* shows how the disguised women fulfil, and sometimes exceed, the ideals of skill, loyalty, and camaraderie that defined good seamanship, even as their recognition remains conditional. Fourth, *revelation scenes* restore the gender order by exposing the female body, underscoring both the limits of gender mobility and the instability of the two-sex model. Finally, *the authorship and moral frameworks* situate the works within broader social and literary contexts, showing how fiction engaged with contemporary debates on gender, class, work, and moral order.

Together, these works reveal how the sea functioned as both symbolic and practical space, offering various forms of freedom – freedom from poverty, shame, and domestic constraint, but also freedom to move, work, dress, and redefine oneself. Yet this freedom was temporary and contingent upon concealment within a male-coded hierarchy, with narrative closure typically requiring a return to normative femininity.

By situating these works within the evolving media landscape and gender politics of nineteenth- and early twentieth-century Sweden, the study shows how maritime fiction – particularly through the figure of the disguised female sailor – contributed to the cultural imagination of women's presence at sea. These narratives, together with their reception, offered readers a space in which gender norms could be tested, stretched, or reaffirmed, opening, at least imaginatively, a wider maritime space in which women could be envisioned as skilled and legitimate actors.

Litteraturförteckning

Arnshav, Mirja (2017). ””I Kaijutan war een hop qwinfolk och barn”. Kvinnor ombord på 1600-talets örlogsfartyg.” *Forum navale*, nr 73, s. 12–51.

Bagerius, Henric (2019). *Korsettkriget: modeslaveri och kvinnokamp vid förra sekelskiftet*. Första utgåvan. Natur & kultur.

Bagerius, Henric (2009). ”Snörda liv: ett skönlitterärt perspektiv på 1880-talets reformdräktsrörelse”. I *Historier: arton- och nittonhundratalets skönlitteratur som historisk källa*, redigerad av Christer Ahlberger, Henric Bagerius, Carl Holmberg, m.fl. Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, s. 33–43.

Bagerius, Henric, Ulrika Lagerlöf Nilsson, och Pia Lundqvist (2013). ”Skönlitteraturen i historievetenskapen: några metodologiska reflektioner [Methodological reflections on fiction in historical research]”. *Historisk tidskrift (Stockholm)* 133, nr 3, s. 384–410.

Berggreen, Brit (1989). ”Bondesjøfart og sjøkvinner”. I *Norsk sjøfart. Bind 2*, redigerad av Brit Berggreen, Arne Emil Christensen, och Bård Kolltveit. Dreyers Forlag A/S.

Broeze, Frank (1989). ”From the Periphery to the Mainstream: The Challenge of Australia's Maritime History”. *Great Circle (Perth)* 11, nr 1, s. 1–13.

Buske-Jensen, Lise (1993). ”Rysliga romaner för en penny. 1800-talets litterära marknad”. I *Nordisk kvinnolitteraturhistoria Bd 2 Fadershuset. 1800-talet*, redigerad av Elisabeth Møller Jensen, Inger-Lise Hjordt-Vetlesen, Anne-Marie Mai, Ingeborg Nordin Hennel, Christina Sjöblad, och Ebba Witt-Brattström. Wiken, s. 215–228. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb1591967-etext>.

Cohen, Margaret (2010). *The Novel and the Sea*. Translation/Transnation. Princeton University Press.

Cordingly, David (2001). *Seafaring Women: Adventures of Pirate Queens, Female Stowaways, and Sailors' Wives*. Reprint edition. Random House Trade Paperbacks.

Creighton, Margaret S., och Lisa Norling, red. (1996). *Iron Men, Wooden Women: Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920*. Gender Relations in the American Experience. Johns Hopkins University Press.

Dekker, Rudolf, och Lotte van de Pol (1995). *Kvinnor i manskläder: en avvikande tradition: Europa 1500-1800*. Kulturhistoriskt bibliotek. B. Östlings bokförl. Symposion.

Doe, Helen (2009). *Enterprising Women and Shipping in the Nineteenth Century*. Boydell & Brewer.

Downing, Karen, Jonathan Thayer, och Joanne Begiato (2021). *Negotiating Masculinities and Modernity in the Maritime World, 1815–1940: A Sailor's Progress?* Global Studies in Social and Cultural Maritime History. Palgrave Macmillan.

Dugaw, Dianne (1996). "Female Sailors Bold". I *Iron Men, Wooden Women: Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920*, redigerad av Margaret S. Creighton och Lisa Norling. Gender Relations in the American Experience. Johns Hopkins University Press, s. 34–54.

Dugaw, Dianne (1992). "'Rambling Female Sailors': The Rise and Fall of the Seafaring Heroine". *International Journal of Maritime History* IV, s. 179–194.

Dugaw, Dianne (1989). *Warrior Women and Popular Balladry, 1650-1850*. University Press.

Easton, Fraser (2003). "Gender's Two Bodies: Women Warriors, Female Husbands and Plebeian Life". *Past & Present*, nr 180, s. 131–174.

Easton, Fraser (2020). "Plebeianizing the Female Soldier: Radical Liberty and The Life and Adventures of Mrs. Christian Davies". *Eighteenth-Century Fiction* 32, nr 3, s. 427–461.

Engelbrektsson, Frank (2010). *Friherre Mårten Gabriel Leijonsköld Oxenstierna: [kustroddare]*. Frank Engelbrektsson.

Ericson Wolke, Lars, och AnnaSara Hammar (2022). *Sjömakt Och Sjöfolk*. Nordic Academic Press.

Fitts, Robert (2001). "The Rhetoric of Reform: The Five Points Missions and the Cult of Domesticity". *Historical Archaeology* 35, nr 3, s. 115–132.

Flygare-Carlén, Emilie (1848a). *Jungfrutornet: sjöroman. Förra delen*. Nya svenska parnassen. Stockholm.

Flygare-Carlén, Emilie (1848b). *Jungfrutornet: sjöroman. Sednare delen*. Nya svenska parnassen. Stockholm.

Forssberg, Anna Maria (2022). "'Seamen, Wives, and Children Who Wished to Go to Vaxholm': What the Vasa Sources Can Tell Us about Naval Seamen's Wives in Seventeenth-Century Society". I *Gender, Materiality, and Politics: Essays on the Making of Power*, redigerad av Anna Nilsson Hammar, Daniel Nyström, Martin Almbjär, och Svante Norrhem. Nordic Academic Press, s. 25–43.

Frank, Søren (2022). *A Poetic History of the Oceans: Literature and Maritime Modernity*. 1:a uppl. Vol. 98. Brill.

Friedli, Lynne (1987). "'Passing Women' - A Study of Gender Boundaries in the Eighteenth Century". I *Sexual Underworlds of the Enlightenment*, redigerad av George Sebastian Rousseau och Roy Porter. Univ. Press, s. 234–260.

Friedli, Lynne (1985). "Women who Dressed as Men: cross-dressing in the 18th century". *Trouble & Strife*, nr 6, s. 24–29.

Frigren, Pirita (2016). *Kotisatamassa: merimiesten vaimot, naisten toimijuus ja perheiden toimeentuloehdot 1800-luvun suomalaisessa rannikkokaupungissa*. Jyväskylä studies in humanities.

Fur, Gunlög (1998). "Gränsöverskridande Kvinnor Och Svenska Män. Kön Och Sexualitet På Gränsen Mellan Samiskt Och Svenskt i Tidigmodern Tid". *Tidskrift För Genusvetenskap* 19, nr 1, s. 49–64.

Furuland, Gunnel (2006). *Bibliografi över svenska skönlitterära häftesserier 1833-1851: L.J. Hiertas Läsebibliothek, N.H. Thomsons Kabinetsbibliothek och Nya svenska parnassen, Östlund & Berlings Originalbibliothek, Albert Bonniers Europeiska följetongen*. With Kungliga biblioteket. Acta Bibliothecae regiae Stockholmiensis, 71. Kungl. biblioteket, Risbergs information & media.

Fusaro, Maria, och Amélia Polónia, red. (2017). *Maritime History as Global History*. Vol. 43. Research in Maritime History, No.43. Liverpool University Press.

Füßel, Marian (2018). "Between Dissimulation and Sensation: Female Soldiers in Eighteenth-Century Warfare". *Journal for Eighteenth-Century Studies* 41, nr 4, s. 527–542.

Gøbel, Erik (2021). *Under sejl - til Asien, Afrika og Amerika: danske skibe, sejlads og sømænd 1600-1850*. Gads Forlag.

Hadenius, Stig, Lennart Weibull, och Ingela Wadbring (2008). *Massmedier: press, radio och TV i den digitala tidsåldern*. 9., rev. Uppl. Ekerlid.

Hagmark-Cooper, Hanna (2005). "Is there a place for women in maritime history?" *History in Focus*, nr 9. The Sea.

Hagmark-Cooper, Hanna (2016). "To Be a Sailor's Wife: Ideals and Images of the Twentieth-Century Seafarer's Wife in the Åland Islands". I *Port Towns and Urban Cultures International Histories of the Waterfront, c. 1700—2000.*, redigerad av Brad Beaven, Karl Bell, och Robert James. Palgrave Macmillan UK, s. 221–242.

Hansen, Poul Henning (2017). *Modern reading: Swedish book consumption during the late nineteenth century*. UIT The Arctic University of Norway, Faculty of Humanities, Social Sciences and Education; Department of Archaeology, History, Religious Studies and Theology.

Harlaftis, Gelina (2020). "Maritime History: A New Version of the Old Version and the True History of the Sea". *International Journal of Maritime History* (London, England) 32, nr 2, s. 383–402.

Hartley, Lucy (2001). *Physiognomy and the Meaning of Expression in Nineteenth-Century Culture*. Cambridge Studies in Nineteenth-Century Literature and Culture, 29. University Press.

Hassan Jansson, Karin, Jonas Lindström, och Maria Ågren (2025). "Conclusion. On the Threshold of Modern Society". I *Gender, Work, and the Transition to Modernity in Northwestern Europe, 1720-1880*, 1:a uppl., redigerad av Maria Ågren. University Press, Incorporated, s. 210–230.

Holmberg, Claes-Göran, Per Rydén, och L. Ingemar Oscarsson (1983). *En svensk presshistoria*. Esselte studium.

Holmqvist, Sam (2017). *Transformationer: 1800-talets svenska translitteratur genom Lasse-Maja, C. J. L. Almqvist och Aurora Ljungstedt*. Makadam Förlag.

Iglesias, Luis A. (2010). "'And Yet He May Be Our Man': The Cross-Dressing Sailor in Cooper's Early Sea Novels". *Nineteenth-Century Literature* (Berkeley) 65, nr 3, s. 283–314.

Johannesson, Eric (1980). *Den läsande familjen: familjetidskriften i Sverige 1850-1880*. Nordiska museets handlingar, 96. Uppsala University.

Juhlin, Åsa (2012). ”Att icke kunna föreställa sig är att icke kunna leva’: kvinnor i manskläder i rättsprotokoll och skillingtryck på 1600- och 1700-talen”. *Biblis*, nr 60, s. 52–59.

Kaijser, Ingrid (2005). *Kvinnliga sjömän - finns dom?: en samtidsdokumentation*. Statens maritima museer.

Kirby, David, och Merja-Liisa Hinkkanen (2000). *The Baltic and the North Seas*. Seas in History. Routledge.

Klein, Bernhard (2002). ”Introduction: Britain and the Sea”. I *Fictions of the Sea: Critical Perspectives on the Ocean in British Literature and Culture*, redigerad av Bernhard Klein. Ashgate, s. 1–12.

Klein, Ula Lukszo (2016). ”Eighteenth-Century Female Cross-Dressers and Their Beards”. *Journal for Early Modern Cultural Studies* 16, nr 4, s. 119–143.

Klein Käfer, Natacha, red. (2023). *Privacy at Sea: Practices, Spaces, and Communication in Maritime History*. Global Studies in Social and Cultural Maritime History. Cham: Palgrave Macmillan.

Krantz, Claes (1937). *I krinolinens tidevarv: en kulturkrönika i Göteborgsperspektiv*. Gumpert.

Krimmer, Elisabeth (2004). *In the Company of Men: Cross-Dressed Women around 1800*. Kritik: German Literary Theory and Cultural Studies. Wayne State University Press.

Larsson, Lisbeth (1989). *En annan historia: om kvinnors läsning och svensk veckopress*. Symposions kvinnovetenskapliga bibliotek. Symposion.

Leffler, Yvonne, och Ebba Witt-Brattström (1993). ”Skräck och skärgård. Om Emilie Flygare-Carlén”. I *Nordisk kvinnolitteraturhistoria 2. Fadershuset. 1800-talet*, redigerad av Elisabeth Møller Jensen, Inger-Lise Hjordt-Vetlesen, Anne-Marie Mai, Ingeborg Nordin Hennel, Christina Sjöblad, och Ebba Witt-Brattström. Förlags AB Wiken, s. 261–268. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb1591967-etext>.

Leijonsköld Oxenstierna, Mårten Gabriel (1891). *Konungens kapare: historisk sjöroman från Karl XII:s tid*. With Georg Stoopendaal. Albert Bonniers Förlag.

Leth Jespersen, Mikkel (2024). *Kvinde om bord: kaptajnsfruer på de syv verdenshave*. Aarhus Universitetsforlag.

Liebich, Susann, och Laurence Publicover, red. (2021). *Shipboard Literary Cultures: Reading, Writing, and Performing at Sea*. 1:a uppl. Maritime Literature and Culture. Springer International Publishing AG.

Liliequist, Jonas (1997). ”Att inte kunna förstå sig är att inte kunna leva’. Om personlighet, identitet och kön i 1600-1700-talens Sverige”. I *Individ och struktur i historisk belysning. Festskrift till Sune Åkerman*, redigerad av Tom Ericsson och Agneta Guillemot. Forskningsrapporter från Historiska institutionen vid Umeå universitet. Umeå universitet, s. 157–178.

Malm, Mats (2009). ”Det svenska 1800-talet från prosafiktio betraktat. Överväganden om källor och databaser”. I *Historier: arton- och nittonhundra-talens skönlitteratur som historisk källa*, redigerad av Christer Ahlberger, Henric Bagerius, Carl Holmberg, m.fl. Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

Massey, Doreen (1994). *Space, Place and Gender*. Polity Press.

Miskolcze, Robin (2007). *Women & Children First: Nineteenth-Century Sea Narratives & American Identity*. University of Nebraska Press.

Moffet Spak, Anna (2006). *Vattenvägar - en bok om livet på Göteborgs vatten*. 1. uppl. With Marie Hedberg. Kabusa böcker.

Morgan, Kenneth, red. (2025). *The Routledge History of the Modern Maritime World since 1500*. Routledge.

Mäenpää, Sari (2000). "Galley News: Catering Personnel on British Passenger Liners, 1860-1938". *International Journal of Maritime History* (St. John's, N.F) 12, nr 2, s. 243–260.

Mäenpää, Sari (2004). "Comfort and Guidance for Female Passengers: The Origins of Women's Employment on British Passenger Liners 1850-1914". *Journal for Maritime Research* 6, nr 1, s. 145–164.

Mäenpää, Sari (2016). "Sailors and Their Pets: Men and Their Companion Animals Aboard Early Twentieth-Century Finnish Sailing Ships". *International Journal of Maritime History* 28, nr 3, s. 480–495.

Mäenpää, Sari (2020). "'To Kill an Albatross Is Unlucky': Maritime Animals as Symbols of Freedom on Finnish Windjammers in the 1930s". *Journal for Maritime Research* 22, nr 1–2, s. 97–114.

Nagai, Kaori, red. (2023). *Maritime Animals: Ships, Species, Stories*. 1st edition. Penn State University Press.

Natacha Klein Käfer, red. (2023). *Privacy at Sea: Practices, Spaces, and Communication in Maritime History*. Global Studies in Social and Cultural Maritime History. Palgrave Macmillan.

van Netten, Djoeka, red. (2022). *Gender at Sea*. Vol. 41. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. Verloren Publishers. Nilson, Tomas (2014). "Fiktion, hierarki och havets hårda arbete. Skönlitteratur som källa till svensk maritim historia". *Historisk Tidskrift* 134, nr 3, s. 462–498.

Nyqvist, Yasmin (2021). "Anna Bondestam som arbetarförfattare. En marknadsförings- och receptionsanalys". *Samlaren (Uppsala)* 142, s. 34–68.

O'Driscoll, Sally (2012). "The Pirate's Breasts: Criminal Women and the Meanings of the Body". *The Eighteenth Century (Lubbock)* 53, nr 3, s. 357–379.

Oscarsson, L. Ingemar (1980). *"Fortsättning följer": följetong och fortsättningsroman i dagspressen till ca 1850*. Litteratur, teater, film, 16. Liber Läromedel.

Oxenstierna, Mårten Gabriel Leijonsköld (1874). *Ur folkets lif: Fosterländska berättelser. Andra häftet*. Handeltidningens Bolags tryckeri.

de Pauw, Linda Grant de (2000). *Battle Cries and Lullabies: Women in War from Prehistory to the Present*. University of Oklahoma Press. Pihlstrand, Hjalmar (1892). *Blenda eller konungens gunstling: roman. D. 1*. Larson.

Ritzler, Sam (1921). *Kvinnan som tog hyra*. Aktiebolaget Nautics Förlag.

Ritzler, Sam (1935). *Med styrman Gathenhielm till Canton uti China*. Aktiebolaget Nautics Förlag.

Runefelt, Leif (2024). "The Body Flâneur: Body-Biased Gaze and Ocular Inspections of Women's Bodies in Swedish Serial Literature, 1850-1890". *Cultural and Social History (ABINGDON)* 21, nr 2, s. 269–286.

Salomon, Kim (2013). "Fiktionens utmaningar". *Historisk tidskrift (Stockholm)* 133, nr 3, s. 436–451.

Sandmo, Erling (1995). "'Ett virkeligt mandfolk'. Teorier om kjønn i det tidlig-moderne Europa". *Historisk Tidskrift*, nr 4, s. 477–507.

Severinsson, Emma (2018). *Moderna kvinnor: modernitet, femininitet och svenskhet i svensk veckopress 1920_1933*. Studia Historica Lundensia, 30. Historiska institutionen, Lunds universitet.

Shopland, Norena (2021). *A History of Women in Men's Clothes: From Cross-Dressing to Empowerment*. Pen & Sword History.

Sjöberg, Birthe (2005). *Den historiska romanen som vapen: Viktor Rydbergs Fribytaren på Östersjön och hans ungdomsjournalistik*. Gidlund.

Skotnes-Brown, Jules (2022). "Scurrying Seafarers: Shipboard Rats, Plague, and the Land/Sea Border". *Journal of Global History*, s. 1–23.

Stark, Suzanne (1996). *Female tars: women aboard ship in the age of sail*. Constable.

Stoyle, Mark (2018). "'Give Mee a Souldier's Coat': Female Cross-Dressing during the English Civil War". *History (London)* 103, nr 354, s. 5–26.

Streiffert Eikeland, Katarina (2023). "Female Presence in Maritime Settings—Trade and Warfare". *Journal of Maritime Archaeology*, 18(2), s. 129–163.

Tabili, Laura (1996). "'A Maritime Race'. Masculinity and the Racial Division of Labor in British Merchant Ships, 1900–1939". I *Iron Men, Wooden Women: Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920*, redigerad av Margaret S. Creighton och Lisa Norling. Gender Relations in the American Experience. Johns Hopkins University Press, s. 169–188.

Wahrman, Dror (2004). *The making of the modern self. Identity and culture in eighteenth-century England*. Yale University Press.

von Warnstedt, Christopher (1974). "Medaljerna för Tapperhet till Sjöss". *Forum navale*, Skrifter utgivna av Sjöhistoriska Samfundet, vol. 74, nr 29, s. 28–129. Wheelwright, Julie (1989). *Amazons and Military Maids: Women Who Dressed as Men in the Pursuit of Life, Liberty and Happiness*. Pandora.

Willson, Margaret (2016). *Seawomen of Iceland: Survival on the Edge*. University of Washington Press.

Ågren, Maria (2025). "Women's and Men's Work in the Transition from Early Modern to Modern Society". I *Gender, Work, and the Transition to Modernity in Northwestern Europe, 1720-1880*, 1:a uppl., redigerad av Maria Ågren. University Press, Incorporated, s. 1–22.

Österberg, Eva, och Christina Carlsson Wetterberg, red. (2002). *Rummet vidgas: kvinnor på väg ut i offentligheten 1880-1940*. Atlantis.

Österlund, Maria (2005). *Förklädda flickor. Könsoverskridning i 1980-talets svenska ungdomsroman*. Åbo Akademi University Press.

Noter

¹ Ett stort tack riktas till Vetenskapsrådet samt Bernadotteprogrammet och Kungliga Gustav Adolfs Akademien som möjliggjort forskning och arbete med artikeln, likaså tack till mina två anonyma granskare för hjälpsamma kommentarer, tack till Karin Hassan Jansson och Leif Runefelt för värdefulla tips och insiktsfulla synpunkter på manus och tack till Joachim Östlund för kloka kommentarer och förslag.

² Begreppet sjöman tillämpas i texten i en äldre bemärkelse som rör manskap som arbetar med fartygets framdrift, till skillnad mot dagens vidare definition som inkluderar även ombordpersonal inom service och catering, och ibland ersatts av det mer könsneutrala begreppet sjöfolk. Artikeln fokuserar således på representationer av kvinnor som under 1700-tal till tidigt 1900-tal, och under manlig förklädnad, har arbetat med fartygsdrift snarare än varit passagerare eller medföljande på olika vis.

³ Dekker och van de Pol 1995; Dugaw 1989; Easton 2003; Friedli 1985, 1987. Förklädnadstematiken är ett vanligt inslag inom religiösa berättelser och myter, historiska händelser, samt vanlig tematik inom populärkulturen. I berättelsen *Svarta Jane* utnyttjar två konspirerande officerare även förklädnad till sjömän. I *Litteraturbanken* finns tusentals träffar på svenska romaner och historiska skeenden, där personer med olika social status och militär rang antagit förklädnader som exempelvis sjöman, tiggare, bonde, fiskare, man eller kvinna – kanske t.o.m. av annan nationalitet – för att överbygga sociala gränser, spionera, fly, lura fiender eller vinna fördel av olika slag.

⁴ Easton 2003, s. 131.

⁵ Iglesias 2010; Miskolcze 2007.

⁶ Hansen 2017, s. 32.

⁷ Sjöberg 2005, s. 21–25.

⁸ Dekker och van de Pol 1995; Cordingly 2001, s. 54; Dugaw 1989, 1996; Easton 2003; Shopland 2021; Wheelwright 1989, s. 6f.

⁹ Dekker och van de Pol 1995, s. 18.

¹⁰ Larsson 1989, s. 27ff.

¹¹ Broeze 1989, s. 1–13.

¹² Exempelvis: Nagai 2023; Mäenpää 2016, 2020; Skotnes-Brown 2022.

¹³ Morgan 2025; Fusaro och Polónia 2017.

¹⁴ Serien *Global Studies in Social and Cultural Maritime History* tar ett brett grepp på maritimhistoria och titlarna omfattar olika teman, vilket kan ses genom exempen: Downing m.fl. 2021; Klein Käfer 2023.

¹⁵ Harlaftis 2020.

¹⁶ Frank 2022; Liebich och Publicover 2021; Nilson 2014.

¹⁷ Klein 2002.

¹⁸ Till exempel Arnshav 2017; Doe 2009; Forssberg 2022; Gøbel 2021; Hagmark-Cooper 2016, 2005; Kaijser 2005; Leth Jespersen 2024; Mäenpää 2004, 2000; Ericson Wolke och Hammar 2022; Streiffert Eikeland 2023; van Netten 2022; Willson 2016.

¹⁹ Malm 2009.

²⁰ Se exempelvis Bagerius m.fl., 2013; Nilson 2013; Salomon 2014.

²¹ Nilson 2014.

²² Fiktionen har återfunnits på lite olika vis. *Mamma Båtsman* hittades av en slump i samband med tidningssökningar i KB:s Svenska Tidningar om texter som rörde Göte-

borg med förstäder. Densamma har även återfunnits genom sökning i Litteraturbanken och söktermen förkläd*. Härigenom hittades även *Jungfrutornet*. Även sökningar på begreppet manskläd* utfördes i Litteraturbanken, men utan att något relevant verk utöver *Jungfrutornet*, återigen, återfanns. *Kvinnan som tog hyra* hittades för flera år sedan genom ett antikvariat. *Svarta Jane* hittades genom en manuell genomgång av de nummer av *Svenska Familj-Journalen* som finns digitalt tillgängliga via Projekt Runeberg. På Runebergs hemsida har jag även frisökt på förkläd*, manskläd* samt karldräkt och karldräkt utan resultat som inkluderats i artikeln. Sökningar i databasen Queerlit har utförts via begrepp som förkläd* samt sjö*. Det sistnämnda samt databasens egen rubrik "maskuliniserande crossdressing" ger *Jungfrutornet* som en relevant träff även här. Sökningar har även genomförts i KB:s Svenska Tidningar med specifika söktermer som kombinerar betydelsebärande begrepp vilka som cirkulerar kring klädsel, kön och maritim position. Flertalet följetonger i vilka det förekommer kvinnor som förkläder sig till sjömän har återfunnits, men inte inkluderats då förklädnaden endast motsvarar en bisak och inte är fokus i narrativet. Innehållsförteckningarna till samtliga nummer av *Tidskrift för hemmet* år 1859–1885 har gjorts utan fynd. En genomgång av titlar har också gjorts i: Furuland 2006.

²³ Cohen 2010.

²⁴ För definition se: Frank 2022, s. 95.

²⁵ Läsningen har utförts i dubbelromanen och inte häftesform. Vardera delen är cirka 600 sidor lång varför artikeln inte återger hela handlingen utan analysen fokuserar på de delar då den kvinnliga, förklädda sjömannen förekommer.

²⁶ Vid tiden hette hon Emilie Carlén.

²⁷ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o I, ss. 31-32 <http://runeberg.org/famijour/1869/0035.html>;

Band VIII, 1869, N:o II, ss. 57-63 <http://runeberg.org/famijour/1869/0061.html>;

Band VIII, 1869, N:o III, ss. 73-75, 89-93 <http://runeberg.org/famijour/1869/0077.html>. Återtrycks även i Eskilstuna Allehanda år 1879.

²⁸ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning. 1873-10-18, Fosterländska berättelser [...] Mamma båtsman. s. 5; 1873-10-25, s. 5; 1873-11-01, s. 5.

²⁹ Mellan 1873–1876: Ronneby, Nyhets- och annonstidning; Framåt (Malmö: 1871); Blekinge läns tidning; Faluposten (1869); Nya Landskrona tidning; Ystads allehanda; Kronobergs läns tidning (Växjö: 1870); Sölvesborgsposten; Korrespondenten; Vestmanlands läns tidning.

³⁰ Leijonsköld Oxenstierna 1874.

³¹ Ritlzer 1921.

³² Frank 2022, s. 25, 127–128.

³³ Buske-Jensen 1993; Hadenius m.fl. 2008, s. 56f, 59; Hansen 2017, s. 2, 11.

³⁴ Sjöberg 2005, s. 106–109.

³⁵ Hansen 2017, s. 13; Oscarsson 1980.

³⁶ Sjöberg 2005, s. 107ff.

³⁷ Johannesson 1980, s. 9.

³⁸ Furuland 2006, s. 9–13 (116 NSP Samling 1848: VIII. Häfte 53–71).

³⁹ Nordenstam, Anna. Äldre svenska kvinnotidskrifters historia: <https://kvinnsam.ub.gu.se/bocker-tidskrifter-och-annat-tryckt-material/digitaliserade-aldre-kvinnotidskrifter/aldre-svenska-kvinnotidskrifters-historia>. Hämtad 2025-11-27.

⁴⁰ Holmberg m.fl. 1983, s. 99; Svenska Familj-Journalen: <https://runeberg.org/famijour/>

Hämtad 2025-11-18.

⁴¹ Hansen 2017, s. 52.

⁴² www.skbl.se/sv/artikel/LeonildaMariaElesaraLovisaSjostrom. Svenskt kvinnobiografiskt lexikon (artikel av Boel Berner), hämtad 2025-11-27; Idun, vol. Årg. 11, N:r 10, 1898, s. 73-74.

⁴³ Hansen 2017, s. 5.

⁴⁴ Österberg och Carlsson Wetterberg 2002.

⁴⁵ Österberg och Carlsson Wetterberg 2002.

⁴⁶ Severinsson 2018, s. 44f, 54ff.

⁴⁷ Kaijser 2005.

⁴⁸ Hult, Eva, "Sjöfarande kvinnor på ångfartyg", Digitalt Museum, Sjöhistoriska museet, <https://digitaltmuseum.se/021188408196/sjofarande-kvinnor-pa-angfartyg>, hämtad 2024-08-03; Johnson, Lennart, "90 år av facklig kamp" (2022-12-26). <https://www.sjomannen.se/kultur/90-ar-av-gemensam-facklig-kamp/>, hämtad 2025-10-29.

⁴⁹ Massey 1994; Tabili 1996.

⁵⁰ Fur 1998; Juhlin 2012; Liliequist 1997; Sandmo 1995; Wahrman 2004.

⁵¹ Easton 2003, 2020, s. 429.

⁵² Dekker och van de Pol 1995; Liliequist 1997; Wahrman 2004.

⁵³ Hassan Jansson m.fl. 2025; Ågren 2025.

⁵⁴ Till exempel: Arnshav 2017; Berggreen 1989; Creighton och Norling 1996; Doe 2009; Forssberg 2022; Frigren 2016; Leth Jespersen 2024; Kirby och Hinkkanen 2000; Mäenpää 2004; Krantz 1937, s. 195ff; Willson 2016.

⁵⁵ Friedli 1987, 1985.

⁵⁶ Easton 2003; Friedli 1985; Wheelwright 1989.

⁵⁷ Dekker och van de Pol 1995; Cordingly 2001; Easton 2003; Stark 1996, s. 92ff; Wheelwright 1989, s. 19.

⁵⁸ Shopland 2021.

⁵⁹ Grant de Pauw 2000; Dekker och van de Pol 1995; Füssel 2018; Krimmer 2004; Stoye 2018; med flera.

⁶⁰ Dekker och van de Pol 1995, s. 24ff; Shopland 2021.

⁶¹ Bagerius m.fl. 2013, s. 392f; Nyqvist 2021, s. 35f.

⁶² Flygare-Carlén 1848a, s. 129.

⁶³ Flygare-Carlén 1848a, s. 202.

⁶⁴ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o I, ss. 31, 57.

⁶⁵ Lovisa är en småstad som fick stadsrättigheter år 1745. Staden är belägen i landskapet Nyland vid finska vikens kust, ca 9 mil öster om Helsingfors.

⁶⁶ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o I, s. 31.

⁶⁷ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-18, s. 5.

⁶⁸ Haukivesi är en fjärd i landskapen Södra Savolax och Norra Savolax, ca 28 km nordost om Helsingfors.

⁶⁹ Ritzler 1921, s. 64.

⁷⁰ Ritzler 1921, s. 60.

⁷¹ Ritzler 1921, s. 60.

⁷² Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-18, s. 5.

⁷³ Krantz 1937, s. 196ff; Moffet Spak 2006, s. 36f.

⁷⁴ https://svenska.se/saob/?sok=pojkflicka&pz=1#U_P1251_106633. Hämtad 2024-08-19.

⁷⁵ Flygare-Carlén 1848a, s. 129f.

⁷⁶ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o I, ss. 31; N:o II, s. 62.

⁷⁷ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o I, ss. 31; N:o II, ss. 61-62.

⁷⁸ *Iglesias* 2010, s. 290.

⁷⁹ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-18, s. 5.

⁸⁰ Friskavaj = kavaj av tjockt ylletyg.

⁸¹ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-25, s. 5.

⁸² Ritzler 1921, s. 59, 64f.

⁸³ Ritzler 1921, s. 65f.

⁸⁴ Hartley 2001.

⁸⁵ Klein Lukszo 2016.

⁸⁶ Runefelt 2024, s. 272, 279.

⁸⁷ Runefelt 2024, s. 281.

⁸⁸ Flygare-Carlén 1848a, s. 110.

⁸⁹ Flygare-Carlén 1848a, s. 110.

⁹⁰ Flygare-Carlén 1848a, s. 115.

⁹¹ Flygare-Carlén 1848a, s. 126.

⁹² Flygare-Carlén 1848a, s. 288f.

⁹³ Bagerius 2019, s. 20ff.

⁹⁴ Flygare-Carlén 1848a, s. 285-286.

⁹⁵ Flygare-Carlén 1848a, s. 290.

⁹⁶ Flygare-Carlén 1848a, s. 290.

⁹⁷ Flygare-Carlén 1848b, s. 137f, 140.

⁹⁸ Runefelt 2024, s. 279.

⁹⁹ Holmqvist 2017, s. 240.

¹⁰⁰ Flygare-Carlén 1848a, s. 113-117, 129-130.

¹⁰¹ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o I, ss. 31-32.

¹⁰² *Svenska Familj-Journalen* Band VIII, 1869, N:o III, s. 92.

¹⁰³ Runefelt 2024.

¹⁰⁴ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-18, s. 5.

¹⁰⁵ Shopland 2021, s. 67ff.

¹⁰⁶ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-25, s. 5.

¹⁰⁷ Ritzler 1921, s. 49.

¹⁰⁸ Flygare-Carlén 1848a, s. 286, 290.

¹⁰⁹ Flygare-Carlén 1848a, s. 110.

¹¹⁰ Flygare-Carlén 1848a, s. 138, 287, 293.

¹¹¹ Flygare-Carlén 1848b, s. 202, 229, 245, 270.

¹¹² Flygare-Carlén 1848b, s. 246.

¹¹³ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o I, s. 32; N:o III, ss. 74-75.

¹¹⁴ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o I, s. 31.

¹¹⁵ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-25, s. 5.

¹¹⁶ Jämför Runefelt 2024, s. 281.

¹¹⁷ Flygare-Carlén 1848a, s. 110.

¹¹⁸ Flygare-Carlén 1848b, s. 229.

¹¹⁹ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o I, s. 31; N:o III, s. 91.

¹²⁰ *Svenska Familj-Journalen* Band VIII, 1869, N:o III, s. 92.

¹²¹ *Svenska Familj-Journalen* Band VIII, 1869, N:o III, s. 93.

- ¹²² Ritzler 1921, s. 39.
¹²³ Ritzler 1921, s. 52.
¹²⁴ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-18, s. 5.
¹²⁵ Severinsson 2018, s. 38.
¹²⁶ Easton 2020.
¹²⁷ Runefelt 2024, s. 276.
¹²⁸ Nilson 2014.
¹²⁹ Nilson 2014.
¹³⁰ Klein 2002.
¹³¹ Flygare-Carlén 1848a, s. 116f, 124.
¹³² Flygare-Carlén 1848a, s. 202.
¹³³ Flygare-Carlén 1848a, s. 204.
¹³⁴ Flygare-Carlén 1848b, s. 202.
¹³⁵ Flygare-Carlén 1848b, s. 244f.
¹³⁶ Flygare-Carlén 1848b, s. 287f.
¹³⁷ Flygare-Carlén 1848b, s. 288.
¹³⁸ Flygare-Carlén 1848b, s. 289.
¹³⁹ Flygare-Carlén 1848b, s. 291f.
¹⁴⁰ *Svenska Familj-Journalen* Band VIII, 1869, N:o III, s. 92.
¹⁴¹ *Svenska Familj-Journalen* Band VIII, 1869, N:o III, s. 92.
¹⁴² Nilson 2014, s. 485ff och där citerad litteratur.
¹⁴³ *Svenska Familj-Journalen* Band VIII, 1869, N:o III, s. 92.
¹⁴⁴ Klein 2002.
¹⁴⁵ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-25, s. 5.
¹⁴⁶ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-25, s. 5.
¹⁴⁷ Ritzler 1921, s. 66.
¹⁴⁸ Ritzler 1921, s. 19f.
¹⁴⁹ Ritzler 1921, s. 24f.
¹⁵⁰ Dugaw 1992, s. 180ff.
¹⁵¹ Ritzler 1921, s. 28.
¹⁵² Ritzler 1921, s. 37.
¹⁵³ Easton 2020.
¹⁵⁴ Flygare-Carlén 1848a, s. 128.
¹⁵⁵ *Svenska Familj-Journalen* Band VIII, 1869, N:o III, s. 92.
¹⁵⁶ *Svenska Familj-Journalen* Band VIII, 1869, N:o III, s. 93.
¹⁵⁷ von Warnstedt 1974, s. 73–77.
¹⁵⁸ P.G. Berg & Wilhelmina Stålberg, "Jansdotter, Maja", *Anteckningar om svenska qvinnor*, (1864), Stockholm: 208. <https://runeberg.org/sqvinnor/0236.html>. Hämtad 2024-08-24.
¹⁵⁹ Pihlstrand 1892, s. 21ff.
¹⁶⁰ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-25, s. 5.
¹⁶¹ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-25, s. 5.
¹⁶² Stark 1996, s. 86.
¹⁶³ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-11-01, s. 5.
¹⁶⁴ Ritzler 1921, s. 36.
¹⁶⁵ Ritzler 1921, s. 38.
¹⁶⁶ Ritzler 1921, s. 38–39.

- ¹⁶⁷ O'Driscoll 2012, s. 357–360.
¹⁶⁸ Easton 2020, s. 458f.
¹⁶⁹ Österlund 2005, s. 88f.
¹⁷⁰ Leffler och Witt-Brattström 1993; "Emilie Flygare-Carlén (1807-1892)", Yvonne Leffler, Litteraturbanken 2022. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/FlygareCarl%C3%A9n/presentation>. Hämtad 2025-02-18.
¹⁷¹ "Emilie Flygare-Carlén och västkustromanen", Artikel av Bohusläns Museum, skapad 2024-07-14. https://www.bohuslansmuseum.se/kunskapsbanken_bohuslans_historia/emilie-flygare-carlen-och-vastkustromanen/. Hämtad 2024-12-18.
¹⁷² Leffler och Witt-Brattström 1993; "Emilie Flygare-Carlén (1807-1892)", Yvonne Leffler, Litteraturbanken 2022. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/FlygareCarl%C3%A9n/presentation>. Hämtad 2025-02-18.
¹⁷³ Bagerius 2009.
¹⁷⁴ Leffler och Witt-Brattström 1993.
¹⁷⁵ Flygare-Carlén 1848b, s. 251, 298, 310, 318–325.
¹⁷⁶ Post- och Inrikes Tidningar 1848-07-19 *Jungfrutornet, sjöroman af Emilie Carlén*, s. 3; Post- och Inrikes Tidningar 1848-07-20 LITTERATUR. *Jungfrutornet, sjöroman af Emilie Carlén*. (forts. fr. N:o 164.), s. 1.
¹⁷⁷ Najaden 1848-06-06 *Besök på Boklådan. 11. Jungfru-Tornet af Emilie Carlén*, s. 2–3; Post- och Inrikes Tidningar 1848-07-21 LITTERATUR. *Jungfrutornet, sjöroman af Emilie Carlén*. (slut från N:o 165), s. 3.
¹⁷⁸ Dagligt Allehanda 1848-06-17 LITTERATUR. *Nya Svenska Parnassen. Jungfrutornet af Emelie Carlén*. s. 3.
¹⁷⁹ Dagligt Allehanda 1848-06-17 LITTERATUR. *Nya Svenska Parnassen. Jungfrutornet af Emelie Carlén*, s. 3; Post- och Inrikes Tidningar 1848-07-19 *Jungfrutornet, sjöroman af Emilie Carlén*, s. 3.
¹⁸⁰ Aftonbladet 1848-03-15. NYA SVENSKA PARNASSEN FÖR 1848. JUNGFRU-TORNET. Sjöroman af Emilie Carlén, s. 3. Möjligen finns författaren och prästen Gustaf Henrik Mellin bakom signaturen G.H.M.
¹⁸¹ Najaden 1848-06-06 *Besök på Boklådan. 11. Jungfru-Tornet af Emilie Carlén*, s. 2–3.
¹⁸² Bygdéns Pseudonymlexikon. <https://runeberg.org/authors/sundbaxf.html>. Hämtad 2024-08-19.; <https://runeberg.org/statskal/1881/0400.html>. Hämtad 2024-08-19. <https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/bildarkiv/egenproducerat/kyrkobok/K003O0301-0320.pdf>. Hämtad 2024-08-19.
¹⁸³ Exempelvis i Skånska Telegrafén 1869-03-06 s. 1; Christinehamns Allehanda 1869-03-12 s. 3; Mariefreds Tidning 1869-03-13 s. 1.
¹⁸⁴ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o II, s. 58.
¹⁸⁵ Fitts 2001.
¹⁸⁶ *Svenska Familj-Journalen*, Band VIII, 1869, N:o II, s. 59.
¹⁸⁷ *Svenska Familj-Journalen* Band VIII, 1869, N:o III, s. 93.
¹⁸⁸ Iglesias 2010, s. 284–285.
¹⁸⁹ Dugaw 1996, s. 37.
¹⁹⁰ <https://runeberg.org/famijour/forf.html>, hämtad 2025-01-13.
¹⁹¹ Engelbrektsson 2010, s. 16.
¹⁹² Leijonsköld Oxenstierna 1891.
¹⁹³ Engelbrektsson 2010, s. 14–16.
¹⁹⁴ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-11-01, s. 5.

- ¹⁹⁵ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-11-01, s. 5.
- ¹⁹⁶ Easton 2003, s. 136.
- ¹⁹⁷ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-11-01, s. 5.
- ¹⁹⁸ Shopland 2021, s. 74.
- ¹⁹⁹ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-10-18, s. 5.
- ²⁰⁰ Hummel, släkt. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13891>, *Svenskt biografiskt lexikon*, urn:sbl:13891, hämtad 2025-01-13; Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-11-01, s. 5.
- ²⁰¹ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-11-01, s. 5.
- ²⁰² Nya dagligt allehanda 1878-10-18. LITTERATUR. s. 3.
- ²⁰³ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-11-01, s. 5.
- ²⁰⁴ Shopland 2021, s. 36.
- ²⁰⁵ Österlund 2005, s. 91.
- ²⁰⁶ Göteborgs Handels- Och Sjöfartstidning 1873-11-01, s. 5.
- ²⁰⁷ Ritzler 1935.
- ²⁰⁸ Ritzler 1921, s. 50.
- ²⁰⁹ Ritzler 1921, s. 17, 20, 24f.
- ²¹⁰ Ritzler 1921, s. 38–39, 49, 51.
- ²¹¹ Ritzler 1921, s. 48.
- ²¹² Ritzler 1921, s. 40.
- ²¹³ Ritzler 1921, s. 49.
- ²¹⁴ Ritzler 1921, s. 39.
- ²¹⁵ Ritzler 1921, s. 56.
- ²¹⁶ Ritzler 1921, s. 57.
- ²¹⁷ Ritzler 1921, s. 92f.
- ²¹⁸ Ritzler 1921, s. 145.
- ²¹⁹ Se Severinsson 2018.
- ²²⁰ Dagens Nyheter 1921-12-05 "Kvinnan som tog hyra.", s. 7, 11; Aftonbladet 1921-12-06 "Kvinnan som tog hyra." s. 9, 12; Göteborgsposten 1921-12-07 "Kvinnan som tog hyra.", s. 8; Sundsvalls Tidning 1921-12-10 "Kvinnan som tog hyra.", s. 9.
- ²²¹ Sundsvalls Tidning 1921-12-05 "Kvinnan som tog hyra". s. 7.
- ²²² Svenska Dagbladet 1921-12-11 Kvinna som tog hyra. Söndagsbilagan, s. 11.
- ²²³ Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1921-12-14 *Kvinnan som tog hyra*, s. 12.
- ²²⁴ Sydsvenska Dagbladet 1921-12-23 Kvinnan som tog hyra. Sam Ritzler. Aktiebolaget Nautics Förlag. s 10.
- ²²⁵ Sundsvalls Tidning 1921-12-19 s. 7.